

CIVILNÍ SPRÁVA VOJENSKÝCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNIC NA MORAVĚ V ROCE 1814^[1]

Jiří Luňáček

Civil Administration of the Military Main Field Hospitals
in Moravia in 1814

Abstract: Based on the analysis of archival resources the author explains the hitherto completely uncharted issue of the civilian administration of the originally military main field hospitals located in Moravia in 1814. The author proceeds to explain the reasons why the administration of the hospitals was changed, what the implications were for both the military and civilian sectors, and how this change affected the hospitals and the patients themselves. The author further demonstrates that the change in administration effectively impacted the staffing of hospitals in particular and explains why civilian administration was not found to be more effective than military administration.

Historická demografie, 2022, 46:2, 101–139

Mgr. Bc. Jiří Luňáček, Ph.D., Katedra asijských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci, třída Svobody 686/26, 779 00 Olomouc; jiri.lunacek@upol.cz; jlunacek@seznam.cz.

Keywords: Austrian army, military medicine, the main field hospital, civil administration, health care

Úvod

Dne 26. 7. 1813 zahájila svoji činnost vojenská Hlavní polní nemocnice č. 12 Jihlava. Byla to první ze šesti vojenských hlavních polních nemocnic, které postupně vznikly na území dnešní Moravy v druhé polovině roku 1813. Účelem těchto speciálních zdravotnických zařízení bylo zajistit dlouhodobou lékařskou péči raněným a nemocným vojákům především z řad rakouské armády. Ústředním důvodem, proč byly v druhé polovině roku 1813 budovány hlavní polní nemocnice na území dnešní Moravy, tedy daleko od míst, kde se právě bojovalo, bylo kapacitně ulehčit vojenským nemocnicím umístěným na území Čech, které byly v důsledku vojenských operací na severu Čech přetíženy počtem nemocných a raněných vojáků.^[2] Všechny šest hlavních polních nemocnic umístěných na Moravě bylo nejprve pod vojenskou správou. V první polovině roku 1814 byly tři z těchto nemocnic převedeny pod civilní správu a zbylé tři nemocnice byly zrušeny. Cílem tohoto

[1] Článek je dedikován Katedře asijských studií Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

[2] Vojenská Hlavní polní nemocnice č. 12 Jihlava vznikla v rámci příprav na válku. Zbylých pět vojenských hlavních polních nemocnic bylo vytvořeno již v bezprostředním důsledku válečných událostí v severních Čechách a saském království.

článku je poukázat na doposud nezmapovaný fenomén civilní správy původně vojenských hlavních polních nemocnic. Abych v dalším textu přešel nadužívání slovního spojení „hlavní polní nemocnice“, budu jej označovat zkratkou HPN.

Dějinám vojenské medicíny je v zahraničí věnována značná pozornost. K této problematice je možné dohledat množství odborné literatury, přičemž autoři ke zkoumané problematice přistupují různým způsobem. Na tomto místě představím alespoň základní přehled relevantních odborných publikací k problematice vojenské medicíny v době napoleonských válek.^[3]

Knihy *Between Flesh and Steel. A History of Military Medicine from the Middle Ages to the War in Afghanistan*,^[4] a *A History of Military Medicine*^[5] pojednávají o vývoji vojenského zdravotnictví v širším časovém úseku. Dále je třeba zmínit specializované odborné práce *Men of Steel. Surgery in the Napoleonic Wars*,^[6] *Battlefield Medicine. A History of the Military Ambulance from the Napoleonic Wars through World War I*,^[7] *Guthrie's War. A Surgeon of the Peninsula and Waterloo*,^[8] *Wars, Pestilence and the Surgeon's Blade. The Evolution of British Military Medicine and Surgery during the Nineteen Century*,^[9] *Military Medicine and the Making of Race. Life and Death in the West India Regiments, 1795–1874*,^[10] *Maladies of Empire. How Colonialism, Slavery, and War Transformed Medicine*^[11] nebo velice zajímavou nepublikovanou disertační práci *Die Wundbehandlung in den Napoleonischen Kriegen*.^[12] Nutno podotknout, že konkrétně problematice vojenského zdravotnictví rakouské armády není ve výše uvedených odborných publikacích

---

[3] Záměrně v textu není uveden výčet děl, která se zabývají významnými lékařskými osobnostmi napoleonských válek. Takových publikací je mnoho, například: Robert RICHARDSON, *Larrey: Surgeon to Napoleon's Imperial Guard*, London 2000; Tom SCOTLAND, *Sir James McGrigor. The Adventurous Life of Wellington's Chief Medical Officer*, Warwick 2021.

[4] Richard A. GABRIEL, *Between Flesh and Steel. A History of Military Medicine from the Middle Ages to the War in Afghanistan*, Nebraska 2016.

[5] Richard A. GABRIEL – Karen S. METZ, *A History of Military Medicine II. From the Renaissance through modern Times*, Westport 1992.

[6] Michael Crumplin FRCS, *Men of Steel. Surgery in the Napoleonic Wars*, East Sussex 2007.

[7] John S. HALLER Jr., *Battlefield Medicine. A History of the Military Ambulance from the Napoleonic Wars through World War I*, Illinois 2011.

[8] Michael Crumplin FRCS, *Guthrie's War. A Surgeon of the Peninsula and Waterloo*, Yorkshire 2010.

[9] Thomas SCOTLAND – Steven HEYS, *Wars, Pestilence and the Surgeon's Blade. The Evolution of British Military Medicine and Surgery during the Nineteen Century*, West Midlands 2013.

[10] Tim LOCKLEY, *Military Medicine and the Making of Race. Life and Death in the West India Regiments, 1795–1874*, Cornwall 2020.

[11] Jim DOWNS, *Maladies of Empire. How Colonialism, Slavery, and War Transformed Medicine*, London 2021.

[12] Bernhard TIGGES, *Die Wundbehandlung in den Napoleonischen Kriegen*, Wien 1943 (nepublikovaná disertační práce).

věnován žádný prostor. Knihy se soustředí především na anglickou, francouzskou, americkou, některé též okrajově ruskou a pruskou armádu a jejich systém zdravotního zabezpečení.

Dějiny vojenské medicíny rakouské armády se v minulosti zabývali především německy píšící autoři. Mezi nejpřednější autory v tomto směru určitě patří Salomon Kirchenberger, vojenský lékař a spisovatel původem z Čech. Zmínit je třeba zejména jeho již více než jedno a čtvrt století staré dílo *Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens*.^[13] Kniha je komplexním pojednáním o vojenském zdravotním systému rakouské armády, včetně výcviku a vzdělávání vojenských lékařů, a to v období od 15. do konce 19. století. Významných publikací o vojenské medicíně rakouské armády však napsal více.^[14] Z novějších příspěvků zabývajících se vojenským zdravotnictvím rakouské armády je třeba zmínit publikace *Das österreichische Militärsanitätswesen. Beiträge zur Geschichte der Medizin*,^[15] *Das österreichische Militärsanitätswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*,^[16] *Der Militärapotheke im österreichischen Heer. Rückschau und Gegenwart*,^[17] *Die Josephs-Akademie im Wiener Josephinum. Die medizinisch-chirurgische Militärakademie im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik 1785–1874*,^[18] nebo nepublikovanou magisterskou práci *Das österreichische Militärsanitätswesen. Gestern-Heute-Morgen*.^[19] Žádná z uvedených publikací se však nezabývá přímo problematikou HPN, ani se geograficky nesoustředí na území Moravy. Velmi zdařilá je kniha Ernsta J. Gurlta *Zur Geschichte der internationalen und freiwilligen Krankenpflege im Kriege*.^[20] Jedná se sice o starší dílo, ale pro výzkum vojenských nemocnic je tato kniha důležitá, jelikož mimo jiné zmiňuje dobrovolnou pomoc místního obyvatelstva na Moravě a v Čechách za napoleonských válek.

---

[13] Salomon KIRCHENBERGER, *Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens*, Wien 1895.

[14] Například Salomon KIRCHENBERGER, *Kaiser Josef II. als Reformator des österreichischen Militär-Sanitätswesens*, Wien 1890.

[15] Leopold SCHÖNBAUER, *Das österreichische Militärsanitätswesen. Beiträge zur Geschichte der Medizin*, 2. Heft, Wien 1948.

[16] Joachim MOERCHERL, *Das österreichische Militärsanitätswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Frankfurt am Main 1984.

[17] Heribert MIGHTNER, *Der Militärapotheke im österreichischen Heer. Rückschau und Gegenwart*, Österreichische Apotheker-Zeitung 34, 1980, s. 236–241.

[18] Brigitte LOHFF, *Die Josephs-Akademie im Wiener Josephinum. Die medizinisch-chirurgische Militärakademie im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik 1785–1874*, Wien 2019.

[19] Daniela Claudia ANGETTER, *Das österreichische Militärsanitätswesen. Gestern-Heute-Morgen*, Wien 1993 (nepublikovaná magisterská práce).

[20] Julius Ernst GURLT, *Zur Geschichte der internationalen und freiwilligen Krankenpflege im Kriege*, Leipzig 1873.

Problematikou rakouské armády v obecné rovině se pak zabývají například knihy *For God and Kaiser. The Imperial Austrian Army*^[21] a *The Army of Maria Theresa. The Armed Forces of Imperial Austria*.^[22] Z česky psaných děl je možné zmínit *Vojenské dějiny Československa*^[23] (vzhledem k tématu článku jde především o 2. díl) a novější knihu *Pod císařským praporem. Historie habsburské armády 1526–1918*.^[24] Jelikož se jedná o díla, která pojímají habsburskou armádu v celé její komplexnosti, je v nich zdravotní služba vždy jen velice stručně zmíněna. Velice zajímavá je historicko-statistická studie *Války a evropské obyvatelstvo. Lidské ztráty ozbrojených sil Evropských zemí ve válkách XVII.–XX. století*.^[25] Kniha pojednává o lidských ztrátách v evropských válkách. Z hlediska historické statistiky a demografie je třeba ještě zmínit starší knihy *Losses of Life in Modern Wars. Austria-Hungary, France*,^[26] dále *Dějiny obyvatelstva českých zemí*^[27] a *Populace v Evropské historii*.^[28]

V tuzemsku patří mezi současné nejvýznamnější historiky lékařství Ludmila Hlaváčková a Petr Svobodný. Širší veřejnosti je známá především jejich kniha *Dějiny lékařství v českých zemích*.^[29] Z dalších autorů uvedme alespoň Danielu Tinkovou a její dílo *Zákeřná Mefitis*^[30] nebo Karla Černého, který se soustředí zejména na dějiny morových epidemií.^[31] Přímo problematikou vojenského zdravotnictví rakouské armády se dlouhodobě zabývají Karel Král^[32]

---

[21] Richard BASSETT, *For God and Kaiser. The Imperial Austrian Army*, Croydon 2016.

[22] Christopher DUFFY, *The Army of Maria Theresa. The Armed Forces of Imperial Austria*, New York 1977.

[23] Miroslav BROFT a kol., *Vojenské dějiny Československa. 2 díl. Od roku 1562 do roku 1918*, Praha 1986.

[24] Jiří PERNES a kol., *Pod císařským praporem. Historie habsburské armády 1526–1918*, Praha 2003.

[25] Boris Cezarevič URLANIS, *Války a evropské obyvatelstvo. Lidské ztráty ozbrojených sil Evropských zemí ve válkách XVII.–XX. století*, Praha 1963.

[26] Gaston BODART, *Losses of Life in Modern Wars. Austria-Hungary, France, England* 1916.

[27] Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998.

[28] Massimo Livi BACCI, *Populace v evropské historii*, Praha 2003.

[29] Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004. Dále například Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999.

[30] Daniela TINKOVÁ, *Zákeřná Mefitis*, Praha 2012.

[31] Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2014.

[32] Karel Král se zabývá především vývojem vojenské farmacie, například Karel KRÁL – Barbora BASTLOVÁ, *Vojenská farmacie Rakouska-Uherska a její vývoj po vzniku profesionální vojenské farmacie v roce 1794*, *Vojenské zdravotnické listy* 6, 2000, s. 291–296; Karel KRÁL, *Významný*

a František Dohnal.^[33] Uvedení autoři spolu také v minulosti na publikacích často spolupracovali, například na díle *Vybrané kapitoly z vojenské historie pro příslušníky zdravotnické služby*.^[34] K problematice vojenského zdravotnictví rakouské armády je třeba zmínit také články *Zdravotní poměry a zdravotní péče v armádě habsburské monarchie v dlouhém 19. století*^[35] a *Bitva u Znojma. K otázce péče o raněné a pohřbívání v období napoleonských válek*.^[36] Dále pak knihu *Čechy na sklonku napoleonských válek 1810–1815*,^[37] která se sice vojenským zdravotnictvím zabývá pouze okrajově, přesto však představuje skvělý vhled do problematiky péče o nemocné vojáky v Čechách ke konci napoleonských válek a referuje i o vzniku vojenských nemocnic v Čechách. Ve vztahu k Moravě nelze opomenout odborné publikace *Zdravotní péče o raněné vojáky napoleonských bitev na území Moravy*^[38] a *Hromadné hroby vojáků na Brněnské ulici z bitvy u Znojma v roce 1809*.^[39]

Nikdo z výše uvedených se však nesoustředil přímo na problematiku HPN. To je také důvod, proč máme v současnosti pro studium HPN rakouské armády k dispozici jen minimum publikací, které mají navíc téměř vždy silný regionální charakter; například lze jmenovat práce *Pomník na Veselíčku. K 100. výročí odhalení pomníku vojákům zemřelých v letech 1805–1814*,^[40] *Jaroměřice nad Rokytnou – co tu nechal Napoleon: Události let 1805 až 1814 – oběti války*,^[41] *Hlavní vojenská*

---

historik vojenské farmacie – PhMr. JUDr. RNDr. PhDr. Karel Pejml, Vojenské zdravotnické listy 2, 2000, s. 81–84.

[33] František Dohnal se často zaměřuje na vojenskou zdravotní službu rakouské armády za prusko-rakouské války roku 1866, například František DOHNAL, *Vojenské zdravotnictví v prusko-rakouské válce roku 1866*, in: Jan Košek (ed.), *Královéhradecko: historický sborník pro poučenou veřejnost 3*, Hradec Králové 2006, s. 107–122.

[34] František DOHNAL – Karel KRÁL, *Vybrané kapitoly z vojenské historie pro příslušníky zdravotnické služby*, Brno 2008.

[35] Tomáš JIRÁNEK, *Zdravotní poměry a zdravotní péče v armádě habsburské monarchie v dlouhém 19. století*, *Theatrum Historiae 2*, 2007, s. 335–353.

[36] Zdeněk ŠAŠINKA, *Bitva u Znojma. K otázce péče o raněné a pohřbívání v období napoleonských válek*, *Historický obzor 1/2*, 2010, s. 27–35.

[37] Milan ŠVANKMAJER, *Čechy na sklonku napoleonských válek 1810–1815*, Praha 2004.

[38] Ladislava HORÁČKOVÁ – Lenka VARGOVÁ, *Zdravotní péče o raněné vojáky napoleonských bitev na území Moravy*, in: Kateřina Ivanová – Václav Urbášek (eds.), *7. mezinárodní symposium k dějinám medicíny, farmacie a veterinární medicíny*, Olomouc 2005, s. 30.

[39] Jaromír KOVÁRNÍK aj., *Hromadné hroby vojáků na Brněnské ulici z bitvy u Znojma v roce 1809*, in: Vladimír Hošek – Rostislav Nekuda – Matej Ruttkay (eds.), *Ve službách archeologie VII: Sborník věnovaný 85. narozeninám Doc. PhDr. Karla Valocha, DrSc.*, Brno 2006, s. 313–327.

[40] Jiří LAPÁČEK, *Pomník na Veselíčku. K 100. výročí odhalení pomníku vojákům zemřelých v letech 1805–1814*, Prosenice 2005.

[41] Klára ČUNDRNÁKOVÁ, *Jaroměřice nad Rokytnou – co tu nechal Napoleon: Události let 1805 až 1814 – oběti války*, Jaroměřice nad Rokytnou 2016.

nemocnice v Jevíčku za napoleonských válek,^[42] *Vojenská nemocnice ve Veselíčku*,^[43] *Letopis města Jevíčka*^[44] či *Vyprávění o Velkých Opatovicích*.^[45] Dále je třeba zmínit dva krátké články Eduarda Wondráka,^[46] konkrétně *K obrazu vojenských nemocnic a jejich činnosti za období napoleonských válek na Moravě*^[47] a *Péče o nemocné a raněné vojáky za napoleonských válek na Moravě*^[48] a článek Jiřího Luňáčka *Hlavní polní nemocnice rakouské armády na Moravě v letech 1813–1814*.^[49] Doposud nejucelenější výzkum problematiky rakouského vojenského zdravotního systému za napoleonských válek se zaměřením na HPN na Moravě představuje disertační práce Jiřího Luňáčka, která byla publikována pod názvem *Rakouské vojenské zdravotnictví za napoleonských válek. K činnosti hlavních polních nemocnic na Moravě v letech 1813–1814*.^[50] Tato monografie představuje jediné známé dílo pro odbornou i laickou veřejnost, které se zabývalo, byť pouze okrajově, fenoménem civilní správy vojenských nemocnic. Problematice vojenských polních nemocnic na Moravě za napoleonských válek se také věnují internetové stránky Primaplana, kde je v podobě pro webové prohlížeče sdílen článek Eduarda Wondráka *K obrazu vojenských nemocnic a jejich činnosti na Moravě za napoleonských válek*. Článek je tu doplněn o dodatek s názvem *C. k. polní zdravotní služba*, jehož autorem je Karel Sáček.^[51]

Jelikož k tématu výzkumu takřka neexistuje relevantní literatura, vycházel jsem při psaní tohoto článku výhradně z archivního materiálu, konkrétně z fondu

---

[42] Jiří LUŇÁČEK, *Hlavní vojenská nemocnice v Jevíčku za napoleonských válek*, in: Milan Skřivánek (ed.), *Pomezí Čech, Moravy a Slezska. Sborník prací ze společenských a přírodních věd*, Litomyšl 2010, s. 40–50.

[43] Jan HAVRAN, *Vojenská nemocnice ve Veselíčku*, Olomouc 2020 (nepublikovaná bakalářská práce).

[44] Jaroslav MACKERLE, *Letopis města Jevíčka*, Brno 1958.

[45] Zdeněk BUDÍN, *Vyprávění o Velkých Opatovicích*, Jevíčko 2002.

[46] Tento lékař a historik se také zabýval problematikou vojenského zdravotnictví za prusko-rakouské války: Eduard WONDŘÁK, *Krev smyly deště*, Hradec Králové 1989. Velice zajímavý je také fond jeho pozůstalosti, který obsahuje mnoho výstřížků nejrůznějších článků o dějinách lékařství a vojenské medicíny z nejrůznějších periodik z celé Evropy. Zemský archiv v Opavě, fond Wondrák Eduard, prof. MUDr., CSc. (1919–1996), kar. 34.

[47] Eduard WONDŘÁK, *K obrazu vojenských nemocnic a jejich činnosti za období napoleonských válek na Moravě*, *Zprávy Vlastivědného ústavu v Olomouci* 125, 1965, s. 1–12.

[48] Eduard WONDŘÁK, *Péče o nemocné a raněné vojáky za napoleonských válek na Moravě*, *Dějiny věd a techniky* 29, 1996, s. 129–143.

[49] Jiří LUŇÁČEK, *Hlavní polní nemocnice rakouské armády na Moravě v letech 1813–1814*, in: Radek Slabotínský (ed.), *Po stopách zdraví a nemoci člověka a zvířat I*, Brno 2012, s. 68–74.

[50] Jiří LUŇÁČEK, *Rakouské vojenské zdravotnictví za napoleonských válek. K činnosti hlavních polních nemocnic na Moravě v letech 1813–1814*, Olomouc 2018.

[51] Karel SÁČEK, *C. k. polní zdravotní služba. K obrazu vojenských polních nemocnic a jejich činnosti na Moravě za napoleonských válek*, www.primaplana.cz (22. 8. 2022).

Napoleonské války (B 6) uloženého v Moravském zemském archivu v Brně.^[52] Tento fond obsahuje důležitý pramen, dokumentující činnost nemocnic na Moravě (pod vojenskou i civilní správou), takzvanou „*Konečnou hlavní zprávu o nemocnicích, které se při posledním vojenském tažení nacházely na Moravě*“.^[53] Součástí této zprávy byla také tabulka udávající počty nemocných a raněných vojáků, kteří se v nemocnicích léčili, takzvaný „*Hlavní přehled*“.^[54] Jednalo se o oficiální dokument, který sloužil k zhodnocení činnosti nemocnic za celou dobu jejich existence. V dalším textu se budu na Hlavní přehled často odkazovat.

Civilní správou vojenských nemocnic jsem se okrajově zabýval již ve výše zmíněné disertační práci. Předchází výzkum, na němž je disertační práce založena, mapoval činnost HPN na Moravě v celé šíři problematiky a soustředil se více na vojenskou správu nemocnic. Jen málo pozornosti bylo věnováno civilní správě a tomu, jak a proč došlo ke změně správy z vojenské na civilní a jaké to mělo důsledky pro nemocnice i civilní sektor. Tento článek představuje rozšíření mého dřívějšího výzkumu. Ačkoliv je výzkum geograficky ohraničen územím Moravy, je třeba si uvědomit, že k obdobné situaci docházelo také v jiných částech Rakouského císařství.^[55] Díky tomu jsou informace o civilní správě vojenských nemocnic na Moravě přenositelné i do jiných oblastí rakouské monarchie a lze je považovat za obecně platné, vždy však s přihlédnutím k místním specifikům dané oblasti.

Abyste bylo možné komplexně pojmut civilní správu vojenských nemocnic, je nezbytné zodpovědět několik důležitých otázek. Proč bylo nutné, aby vojenské nemocnice spravoval civilní sektor? Jaké důsledky měla změna správy vojenských nemocnic pro civilní sektor a armádu? Jak dlouho civilní správa trvala, jak probíhala a jaký byl její účel? A patrně nejdůležitější otázkou je, zda lze tento systém řízení nemocnic považovat za úspěšný. K zodpovězení těchto otázek mi posloužila, mimo jiné, statistická data o počtech pacientů léčených v jednotlivých nemocnicích, která jsou rovněž uložena v uvedeném archivním fondu B 6 Napoleonské války.

Vojenské hlavní polní nemocnice na Moravě 1813–1814

V období pozvolného konce napoleonských válek, konkrétně v první polovině roku 1814, bylo na území dnešní Moravy etablováno šest vojenských HPN,

[52] Německé názvy listin v poznámkovém aparátu jsou transliterovány, proto neodpovídají současným pravidlům německého jazyka (například Haupt Uibersicht vs. Haupt Übersicht).

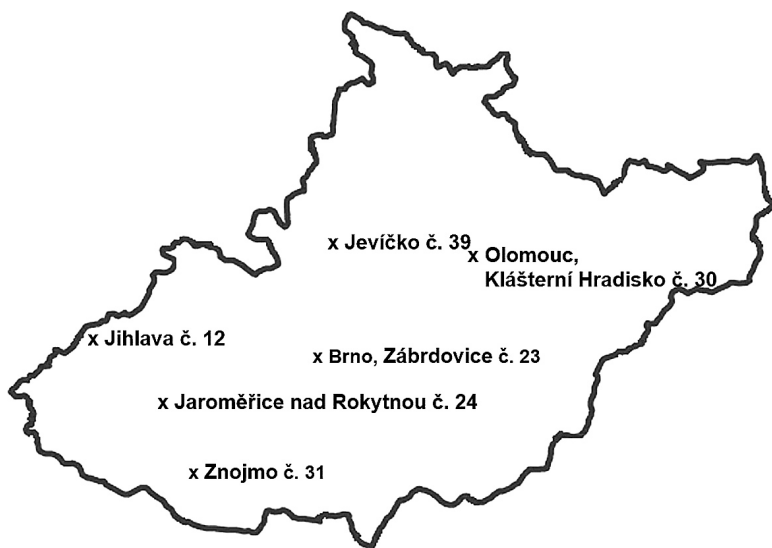
[53] Moravský zemský archiv (dále jen MZA) v Brně, fond B 6 Napoleonské války (dále jen B 6), kar. 67, N 178, fol. 320–345.

[54] Tamtéž, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

[55] Například na území českého království. Pro studium problematiky vojenských nemocnic umístěných v době napoleonských válek v Čechách doporučuji využít materiálů z Národního archivu, konkrétně: Národní archiv, fond České gubernium, militaria 8/11, sign.8/43 (Zřizování polních nemocnic 1806–1815) a fond České gubernium – Komise vojenských špitálů Praha.

konkrétně HPN č. 12 Jihlava, č. 23 Zábřdovice, č. 24 Jaroměřice, č. 30 Klášterní Hradisko, č. 31 Znojmo a č. 39 Jevíčko. Tyto nemocnice byly v prostoru Moravy postupně zřizovány od července roku 1813 v důsledku příprav na válku a válečných událostí v severních Čechách. Za války tvořil tento typ nemocnic koncový článek vojenského zdravotního systému rakouské armády a sloužil k léčbě velkého množství pacientů s dlouhodobějšími zdravotními komplikacemi. HPN byly zpravidla tvořeny několika samostatnými budovami a zabíraly poměrně velký geografický prostor. Centrum nemocnice bylo většinou umístěno v obci či městě, kde bylo pro účely nemocnice zabráno nejvíce budov, nemocnice tam tudíž měly největší lůžkovou kapacitu. Pobočky nemocnic byly umístěny v širším okolí od centra nemocnice. HPN je proto třeba chápat nejen jako jednu konkrétní budovu, ale především soubor jednotlivých objektů, které dohromady tvořily jeden celek.

OBRÁZEK Č. 1. VOJENSKÉ HLAVNÍ POLNÍ NEMOCNICE ETABLOVANÉ NA MORAVĚ, 1813–1814
 FIGURE 1. MILITARY MAIN FIELD HOSPITALS ESTABLISHED IN MORAVIA, 1813–1814.

Zdroj / Source: Vlastní tvorba autora / Author's own work.

Všech šest uvedených HPN bylo od okamžiku vzniku pod správou armády, a v důsledku toho se označovaly jako vojenské HPN. Rozhodující slovo při správě těchto nemocnic mělo Nejvyšší vojenské velení pro Moravu a Slezsko (General-Militar-Comando) umístěné v Brně. Do správy nemocnic také v omezené míře zasahovalo moravskoslezské zemské gubernium, a to prostřednictvím příslušných

krajských úřadů. I přes jistý vliv civilního sektoru na činnost vojenských HPN musíme zdůraznit, že se jednalo o vojenské objekty. Hlavní slovo v těchto nemocnicích měla armáda. Tak tomu bylo až do konce roku 1813, kdy se začaly projevovat první snahy o předání vojenských HPN pod civilní správu.

V prosinci roku 1813 vznikla na základě pokynů z Vídně c. k. Moravskoslezská revizní komise polních nemocnic.^[56] Tento kolektivní orgán se stal přímým nadřízeným orgánem všech vojenských HPN umístěných na Moravě. Sama komise byla podřízena moravskoslezskému zemskému guberniu. Zároveň však musela všechna hlášení dávat na vědomí také Nejvyššímu vojenskému velení pro Moravu a Slezsko. Tento duální dohled nad činností revizní komise byl dán skutečností, že komise byla tvořena jak zástupci z řad armády, tak i osobami reprezentujícími politickou oblast (tzv. politická část komise). Za vojenskou složku v komisi působili c. k. rada a velící štábní lékař Kärner, c. k. štábní polní lékař dr. Ramsey, c. k. podplukovník Khantz a c. k. podplukovník Auernamer. Politickou oblast v komisi zastupovali c. k. guberniální rada a brněnský krajský hejtman rytíř von Manner a c. k. brněnský krajský lékař dr. Kluky.^[57] K obstarávání administrativních záležitostí byli komisi přiděleni dva úředníci, konkrétně Ignatz Bartik^[58] a von Mangett.^[59]

Dne 3. ledna 1814 odeslal z Vídně nejvyšší vojenský dvorský komisař moravskoslezskému zemskému guberniu příkaz odevzdat vojenské polní nemocnice civilní správě.^[60] Následně byl z Vídně dne 4. února 1814 tento příkaz urgován a zároveň byly guberniu zaslány i zásady, podle nichž se v záležitosti předání vojenských nemocnic civilnímu sektoru mělo postupovat. Předání vojenských nemocnic do civilní správy se dělo z popudu dvorské válečné rady a dvorské komory, které chtěly tímto postupem uvolnit vojenský lékařský a správní personál působící u vojenských HPN a poslat jej k armádám působícím v poli.^[61]

V reakci na příkaz z Vídně se v Brně dne 21. února 1814 konala společná schůzka zástupců civilního sektoru a vojenské správy. Účelem schůzky bylo rozpracovat obdržené pokyny k předání vojenských nemocnic civilní správě a jasně vymezit skutečnosti, za nichž k předání dojde.^[62] Hlavní logistické břemeno chystaných změn měla na svých bedrech nést c. k. Moravskoslezská revizní komise polních ne-

---

[56] MZA v Brně, B 6, kar. 66, Wegen Auflossung und Zusammenziehung des Feldspitälers, fol. 568–578.

[57] Tamtéž, N 36 Generalcomando, fol. 152–219; tamtéž, Protokoll, fol. 299–324; tamtéž, Protokoll, fol. 389–407, 421–425; MZA v Brně, B 6, kar. 67, Protokoll, fol. 6–56.

[58] Původně brněnský krajský diurnista. Diurnista byl úředník sloužící za denní mzdu (diurnum).

[59] Před touto činností zastával pozici c. k. guberniálního koncipienta.

[60] K předání polních nemocnic mělo dojít ve všech zemích rakouského císařství, kde se tyto objekty nacházely.

[61] MZA v Brně, B 6, kar. 66, 2667/M Abschrift, fol. 46–51.

[62] Tamtéž, Zum Zahl 1135/2 Protocoll, fol. 54–59.

mocnic. Na schůzce bylo stanoveno, že revizní komise jednou měsíčně zkontroluje všech šest na Moravě umístěných vojenských HPN a zjistí, kdy a za jakých podmínek je bude možné odevzdat do správy civilnímu sektoru.^[63]

Revizní komise si nejprve udělala povědomí o jednotlivých nemocničních objektech a jejich kapacitních možnostech a následně započala kontroly jednotlivých nemocnic.^[64] Během revizí jednotlivých nemocnic se ukázalo, že v některých nemocničních objektech klesá počet pacientů tak rychle, že bylo možné tyto objekty úplně zrušit.^[65] U nemocnic tedy průběžně docházelo k přemísťování pacientů, rušení některých objektů a snižování jejich celkové přijímací kapacity. Dokonce došlo k tomu, že revizní komise nestihla realizovat prohlídky ve vojenských HPN č. 24 Jaroměřice a č. 39 Jevíčko. V době, kdy mělo ke kontrolám dojít, byla HPN č. 24 Jaroměřice zrušena. Vojenská HPN č. 39 Jevíčko byla tou dobou již v procesu likvidace.

TABULKA Č. 1. KONTROLA VOJENSKÝCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNIC NA MORAVĚ V ROCE 1814

TABLE 1. INSPECTION OF MILITARY MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814

Vojenská HPN	Začátek kontroly	Konec kontroly	Výsledek kontroly
Zábrdovice	4. 2. 1814	18. 3. 1814	Předat civilní správě
Jihlava	23. 3. 1814	27. 3. 1814	Předat civilní správě
Znojmo	30. 3. 1814	13. 4. 1814	Předat civilní správě
Klášteří Hradisko	17. 4. 1814	27. 4. 1814	Předat civilní správě

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 66, N 36 Generalcomando, fol. 152–219; tamtéž, Protokoll, fol. 299–324; tamtéž, Protokoll, fol. 389–407, 421–425; MZA v Brně, B 6, kar. 67, Standes Ausweis, fol. 71–74.

Dle zkoumaného archivního materiálu započala kontrola HPN č. 23 Zábrdovice dne 4. února 1814, tedy ještě před společnou schůzkou zástupců civilního a vojenského sektoru (21. února 1814). Z toho je patrné, že moravskoslezské úřady reagovaly již na první příkaz odevzdat nemocnice civilní správě. Je však zřejmé, že administrativně ani logisticky nebyly začátky kontroly řádně ošetřeny. Kontrola předcházela jednání o tom, co a jak bude kontrolováno, a následně se s tímto jednáním překrývala. Jednání bylo zmatečné, a to byl mimo jiné jeden z důvodů, proč kontrola této HPN trvala více než měsíc. Zarážející je skutečnost,

[63] V rámci uvedených kontrol c. k. Moravskoslezská revizní komise polních nemocnic také zjišťovala veškeré nedostatky při současné správě nemocnic a navrhovala opatření k nápravě.

[64] MZA v Brně, B 6, kar. 66, Wegen Auflossung und Zusammenziehung des Feldspitäl, fol. 568–578.

[65] Tamtéž.

že právě revize vojenské HPN Zábřdovice měla představovat modelový příklad pro všechny další revize.

Vznik civilních hlavních polních nemocnic na Moravě v roce 1814

Na základě provedených kontrol bylo rozhodnuto, že se všechny čtyři zkontrolované vojenské HPN odevzdají civilnímu sektoru. Fakticky však byly do civilní správy převedeny pouze tři HPN, protože počet nemocných ve vojenské HPN č. 12 Jihlava klesal podstatně rychleji, než revizní komise odhadovala. Aby se ušetřily vysoké finanční výdaje, bylo za dané situace rozhodnuto, že nemocnice do civilní správy předána nebude. Místo toho byla nemocnice úplně zrušena.^[66] Plány k převodu vojenských HPN č. 23 Zábřdovice, č. 30 Klášterní Hradisko a č. 31 Znojmo vytvořila c. k. Moravskoslezská revizní komise polních nemocnic ve spolupráci s místně příslušnými krajskými úřady. Následně tyto plány schválilo moravskoslezské zemské gubernium i vrchní vojenské velení pro Moravu a Slezsko.

Jako první byla civilní správě odevzdána dne 16. března 1814 vojenská HPN č. 23 Zábřdovice. O převodu vojenské HPN č. 23 Zábřdovice do civilní správy bylo rozhodnuto již během její prohlídky, což bylo také dalším z důvodů, proč prohlídka trvala tak dlouho. Revizní komise polních nemocnic totiž dostala z gubernia příkaz zanechat všech kontrolních aktivit a plně se soustředit na převod této nemocnice do civilní správy.^[67] Došlo tak k podivné situaci, kdy byla nemocnice předána civilní správě dříve (16. března 1814),^[68] než byl sepsán zápis z prohlídky nemocnice (ještě pod vojenskou správou), který byl vytvořen až dne 18. března 1814.^[69] Dne 16. dubna 1814 byla civilní správě předána vojenská HPN č. 31 Znojmo. Jako poslední byla do civilní správy předána dne 16. května 1814 vojenská HPN č. 30 Klášterní Hradisko.^[70]

Převzetí HPN civilní správou znamenalo, že civilní sektor převzal plné velení nad nemocnicemi a zajišťoval veškerou lékařskou a dietetickou činnost v převzatých objektech, a to na náklady dvorské státní pokladny.^[71] Převedení nemocnic pod civilní správu bylo chápáno jako dočasný krok. Tento stav měl trvat pouze po nezbytně nutnou dobu. Při dostatečném poklesu pacientů měly být nemocnice úplně zrušeny. Z tohoto důvodu je pro celé období, po které byly HPN pod civilní správou, typické snižování přijímacích kapacit a postupné rušení nemocničních

---

[66] Tamtéž, N 2378, fol. 378.

[67] Tamtéž, N 1135, fol. 45.

[68] MZA v Brně, B 6, kar. 67, 104 Erinnerung, fol. 94–99.

[69] MZA v Brně, B 6, kar. 66, N 36 Generalcomando, fol. 152–219.

[70] MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

[71] MZA v Brně, B 6, kar. 66, 2667/M Abschrift, fol. 46–51.

objektů, které nebyly plně obsazeny. Vojenská HPN Zábřdovice měla přijímací kapacitu 3 640 míst, vojenská HPN Klášterní Hradisko 2 695 míst a vojenská HPN Znojmo disponovala 1 453 lůžky. Již v okamžiku předání nemocnic do civilní správy došlo k první velké redukci lůžkových kapacit jednotlivých nemocnic.^[72] Nově vzniklou situaci popisují tabulky č. 2 až 4.

TABULKA Č. 2. SKLADBA OBJEKTŮ CIVILNÍ HLAVNÍ POLNÍ NEMOCNICE

Č. 23 ZÁBRDOVICE

TABLE 2. COMPOSITION OF BUILDINGS OF THE CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITAL NO. 23 ZÁBRDOVICE

Civilní HPN č. 23 Zábřdovice	
Objekt	Maximální kapacita
Posádková nemocnice – Brno	500
Sýpka – Brno	150
Mundyho továrna – Brno	150
Weishauptova továrna – Brno	100
Bývalý kartuziánský konvent – Brno	400
Klášter milosrdných bratří – Brno	200
Zámek – Rosice	300
Zámek – Sokolnice	200
Sýpka – Slavkov	250
Kasárna – Ivančice (zrušená, avšak stále monitorovaná pobočka)	0
Celkem	2250

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 66, N 36 Generalcomando, fol. 152–219; tamtéž, N 1632, fol. 97–100; tamtéž N 26, fol. 120–131; MZA v Brně, B 6, kar. 67, 10 Tag-Rapport von 11ten bis 20ten Marz 1814, fol. 110; tamtéž Haupt Uibersicht, fol. 347–354; MZA v Brně, B 6, kar. 68, Rapport auf den 18ten März 1814, fol. 193.

Zvláštním případem byla kasárna v Ivančicích. Tento objekt byl sice předán civilní správě, ale jen proto, že se tu v době zrušení vojenské HPN nacházelo ještě 23 pacientů neschopných převozu. Péči o tyto pacienty převzalo místní obyvatelstvo a civilní správa měla monitorovat jejich stav. Do této pobočky se nepřijímali žádní další pacienti.

[72] Některé nepotřebné objekty a pobočky HPN byly úplně zrušeny.

TABULKA Č. 3. SKLADBA OBJEKTŮ CIVILNÍ HLAVNÍ POLNÍ NEMOCNICE
 Č. 30 KLÁŠTERNÍ HRADISKO
 TABLE 3. COMPOSITION OF BUILDINGS OF THE CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITAL
 NO. 30 KLÁŠTERNÍ HRADISKO

Civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko	
Objekt	Maximální kapacita
Posádková nemocnice – Klášterní Hradisko	864
Zámek – Rokytnice	380
Zámek – Přerov	200
Plukovní nemocnice a Riegerův svobodný dvůr – Kroměříž	157
Celkem	1601

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 66, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540; tamtéž, Entwurf, fol. 487–499; MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354; tamtéž, N 119, fol. 161–170; tamtéž, Rapport vom 1ten bis 20ten Juny 1814, fol. 202; tamtéž, Protokoll, fol. 6–56.

TABULKA Č. 4. SKLADBA OBJEKTŮ CIVILNÍ HLAVNÍ POLNÍ NEMOCNICE
 Č. 31 ZNOJMO
 TABLE 4. COMPOSITION OF BUILDINGS OF THE CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITAL
 NO. 31 ZNOJMO

Civilní HPN č. 31 Znojmo	
Objekt	Maximální kapacita
Posádková nemocnice – Znojmo	170
Bývalý klášter klarisek – Znojmo	200
Gymnázium – Znojmo	40
Zámek – Mikulov	600
Celkem	1010

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 66, Gemeinschaftlicher Entwurf, fol. 362–365; tamtéž, Abrift, fol. 371–376; MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354; tamtéž, N 112, fol. 129–135.

Ve Vídni bylo rozhodnuto, že si všechny vojenské HPN po předání do civilní správy ponechají své číslo a název.^[73] V oficiálních hlášeních došlo pouze ke změně označení z „vojenská“ na „civilní“. Zachovány zůstaly také veškeré vojenské postupy týkající se správy nemocnice a obstarávání nemocných (například povinnost zasílat každých deset dní hlášení o stavu nemocných, stravování nemocných na základě platného vojenského dietního řádu, postupy týkající se přijímání pacientů, pohřbívání zemřelých, ordinování léčivých přípravků a další). Vojenská správa ponechala

[73] MZA v Brně, B 6, kar. 66, 2667/M Abschrift, fol. 46–51.

všem třem nově vzniklým civilním HPN veškerý movitý majetek, který civilní sektor ihned po převzetí nemocnic zinventarizoval, aby se vědělo, jaké vybavení mají nemocnice k dispozici.^[74]

Nelze jednoznačně říci, zda byly v nemocnicích ponechány lékařské nástroje. Lze to však oprávněně předpokládat. V pokynech k předání nemocnic do civilní správy, které byly vytvořeny ve Vídni, je k této problematice uvedeno, že pokud civilní HPN chirurgickými nástroji nedisponují, má si civilní správa nástroje zapůjčit od chirurgických grémií nebo je ve spolupráci s armádou zajistit jinak.^[75] O jakémkoliv obstarávání chirurgických nástrojů se v pramenech nepodařilo dohledat žádnou zmínku.

Zůstaly zachovány také postupy a kontrakty, na základě kterých byly nemocnice zásobeny veškerým potřebným nelékařským materiálem (dříví, sláma atd.).^[76] Platný zůstal i kontrakt s Marcusem Leidersdorferem na dodávky potravin a nápojů.^[77] Celou situaci usnadňovala skutečnost, že potřebný materiál mohl být civilním HPN v případě potřeby operativně převeden z některé ze zrušených poboček nemocnice nebo z jiné, v té době již zrušené HPN.

Zásadní změnou měl projít systém zásobování HPN potřebným léčivem. Ani v této oblasti však k dramatickým změnám nedošlo. Namísto dosavadního způsobu zajištění dodávek léčivých přípravků, tedy odběru potřebných preparátů z vojenských skladů léčiv, armádních polních lékáren nebo od civilních lékárníků, bylo ve Vídni stanoveno, že civilní polní nemocnice budou odebírat léčivo od Společnosti lékárníků pro Dolní Rakousko. Na odebrané léčivé přípravky, které byly součástí platného lékopisu (*Pharmacopoea Austriaco-Castresis*),^[78] se měla vztahovat sleva ve výši 45 %, na ostatní léčivo pak sleva 50 %.^[79] Tohoto nařízení se zástupci vojenského a civilního sektoru pro Moravu a Slezsko nedrželi a stanovili, že civilní HPN umístěné na Moravě budou léčivo nakupovat od civilních lékárníků, avšak pokud možno za stejných podmínek, které byly sjednány se Společností lékárníků pro Dolní Rakousko.^[80]

Správa civilní HPN č. 23 Zábrdovice nejprve uzavřela smlouvu na dodávky léčivých přípravků s třemi civilními lékárníky (Gottlieb, Ris a Hanel), kteří se

---

[74] Tamtéž, Zum Zahl 1135/2 Protocoll, fol. 54–59.

[75] Tamtéž, 2667/M Abschrift, fol. 46–51.

[76] Tamtéž, Zum Zahl 1135/2 Protocoll, fol. 54–59.

[77] MZA v Brně, B 6, kar. 67, N 3871, fol. 136–137.

[78] Autor neuveden, *Pharmacopoea Austriaco-castrensis, Ticini apud Haeredes Petri Galeatii*, 1795. Jedná se o nejstarší vojenský lékopis rakouské armády. V letech 1800 a 1805 vyšly dva dotisky prvního vydání. Do roku 1891 následovalo ještě pět vydání tohoto lékopisu. Christa KLETTER, *The Austrian Military Pharmacopoeias and the Medicine Supply to the Imperial Army*, <https://www.histpharm.org/ISHPWG%20Austria2.pdf> (27. 9. 2022).

[79] MZA v Brně, B 6, kar. 66, 2667/M Abschrift, fol. 46–51.

[80] Tamtéž, Zum Zahl 1135/2 Protocoll, fol. 54–59.

zavázali poskytovat veškeré léčivo se slevou 50 %.^[81] Kromě toho byla civilní polní nemocnici ponechána i polní lékárna, ze které dříve odebíraly léky některé objekty vojenské HPN.^[82] Navíc civilní správa nemocnice podala žádost až do Vídně, zda by za vojenskou taxu bylo možné odebírat léky z vojenského skladu léčiv v Brně. Dne 25. dubna 1814 byla tato žádost ve Vídni schválena, avšak s výtkou a pokáráním, že se žádost měla předložit dříve, než nemocnice uzavřela smlouvy s civilními lékárníky.^[83] Nemocniční správě bylo zároveň přikázáno, aby rozvázala dosavadní smlouvy s civilními lékárníky. Postupovat však měla opatrně se snahou lékárníkům vysvětlit, že nemocnice se stejně zanedlouho zruší, takže jim neunikne žádný zásadní zisk.^[84]

Civilní správa HPN č. 30 Klášterní Hradisko se s žádostí o dodávání léčivých přípravků obrátila na čtyři civilní lékárníky. Současně však její vedení žádalo moravskoslezské zemské gubernium, zda by bylo možné odebírat léky z pevnostní lékárny v Olomouci, jak tomu bylo dříve za vojenské správy, a to se slevou 45 %.^[85] Žádosti bylo vyhověno, v důsledku čehož byly uzavřeny smlouvy jen se dvěma civilními lékárníky, a to na nákup léčiva pro pobočky nemocnice umístěné v Kroměříži, Rokytnici a Přerově. Do těchto filiálek dodávali léky civilní lékárníci Hirnle a Kunzman, a to se slevou 45 %.^[86]

Civilní HPN č. 31 Znojmo odebírala veškeré léčivo od civilních lékárníků. Budovy nemocnice umístěné přímo ve Znojmě zásobili léčivem městští lékárníci Hauer a Schaller. Oba dodávali všechny léčivé přípravky se slevou 50 %.^[87] Pobočce nemocnice umístěné v Mikulově dodával léčivé přípravky za stejných podmínek městský lékárník Anton Humel.^[88]

Personál v civilních hlavních polních nemocnicích na Moravě v roce 1814

Jednou ze zásad předání HPN do civilní správy bylo, že zůstane u každé nemocnice (ideálně i u každé pobočky) jeden důstojník (vyšší či nižší) a přiměřený počet poddůstojníků. Tímto krokem se mělo zajistit, že se i nadále budou v nemocnicích dodržovat vojenské předpisy a disciplína.^[89] V případě civilní

---

[81] Tamtéž, Preasidium 21, fol. 91.

[82] Tamtéž, N 1768, fol. 132.

[83] Tamtéž, 3489/M Abschrift, fol. 555–556.

[84] Tamtéž.

[85] Tamtéž, Ad N 85 Entwurf, fol. 500, 504–511.

[86] Tamtéž, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540.

[87] MZA v Brně, B 6, kar. 67, N 112, fol. 129–135.

[88] MZA v Brně, B 6, kar. 66, Abrift, fol. 371–376.

[89] Tamtéž, Protocoll, fol. 54–59; tamtéž, Abschrift 3085/M, fol. 367–368.

HPN č. 23 Zábřdovice nelze přesně určit, kdo za vojenskou stranu v nemocnici zůstal. Ze zkoumaných pramenů se podařilo zjistit pouze to, že revizní komise polních nemocnic zdůrazňovala, že je třeba ohlídat, aby v této HPN zůstali nějakí důstojníci a strážní personál.^[90] O něco přehlednější byla situace v civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko. V konceptu předání nemocnice do civilní správy uvedla revizní komise, že v centru nemocnice na Klášterním Hradisku nebude možné za vojenskou stranu ponechat žádného důstojníka, jelikož všechny volné důstojníky využije u poboček této nemocnice. Na vojenskou disciplínu měl však dohlížet v pozici civilního správce nemocnice pan Suchý, v té době správce hraběcího rodu Podstatzký-Lichtenstein, který dříve sloužil šest let v armádě a dosáhl hodnosti setníka.^[91] V pobočce civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko umístěné v Kroměříži byl ponechán setník Weber von Pellensheim, v pobočce situované v Přerově major Pelikan a v pobočce v Rokytnici rytmistr Fiebinger. Ve všech třech uvedených filiálkách byl ponechán také nutný, avšak blíže nespecifikovaný počet poddůstojníků a mužstva.^[92] V civilní HPN č. 31 Znojmo zůstali setník Weis s jedním šikovatelem, čtyři desátníci a tři svobodníci.^[93] Když pak revizní komise polních nemocnic navštívila na konci května 1814 civilní HPN č. 31 Znojmo, byli tam přítomni už jen setník Weis, jeden šikovatel, dva svobodníci a jeden „bezejmenný“ voják, o němž nebyla dříve v pramenech zmínka.^[94]

Vedením HPN byli pověřeni správci najatí za mzdu z civilního sektoru. Každá ze tří uvedených nemocnic měla vždy jednoho správce, který v řízení nemocnice nahradil vojenského velitele.^[95] Správcům služebně podléhali civilní asistenti, kteří zpravidla veleli u jednotlivých poboček.^[96]

V případě některých osob se nepodařilo v pramenech dohledat křestní jméno. Proto jsou v tabulce označeni jako „pan“. Prameny, na základě kterých je sestavena tabulka, dále uvádějí, jaké pozice zastávaly jmenované osoby, než začaly pracovat v nemocnici. Údaje však nejsou známy u všech. Anton Bayer působil jako správce chudobince v Brně, pan Suchý pracoval jako správce hraběcího rodu Podstatzký-Lichtenstein, Vinzenz Schneider byl zapisovatelem Znojemského krajského úřadu, pan Hiernle pracoval jako magistrátní rada kroměřížského magistrátu, pan Dworzack a Ignatz Wenkr pracovali jako vrchnostenští pokladní a Ludwig Löw byl městským holičem. Dále z pramenů víme, že pan Hiernle velel v pobočce

---

[90] Tamtéž, N 26, fol. 120–131.

[91] Tamtéž, Ad N 85 Entwurf, fol. 500, 504–511.

[92] Tamtéž, Entwurf, fol. 487–499.

[93] Tamtéž, Gemeinschaftlicher Entwurf, fol. 362–365.

[94] MZA v Brně, B 6, kar. 67, N 112, fol. 129–135.

[95] MZA v Brně, B 6, kar. 66, 2667/M Abschrift, fol. 46–51.

[96] V případě civilní HPN č. 23 Zábřdovice měl správce nemocnice k dispozici asistenty i přímo v centru nemocnice, tedy v nemocničních objektech umístěných přímo v Brně.

nemocnice umístěné v Kroměříži, pan Dworzack pobožce umístěné v Rokytnici a Ignatz Wenkr pobožce v Přerově. Ludwig Löw byl pověřen velením v jediné pobožce civilní HPN Znojmo umístěné v Mikulově.

TABULKA Č. 5. PŘEHLED CIVILNÍCH SPRÁVCŮ A JEJICH ASISTENTŮ U CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNIC NA MORAVĚ V ROCE 1814
TABLE 5. OVERVIEW OF CIVILIAN ADMINISTRATORS AND THEIR ASSISTANTS AT CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814

Civilní HPN	Správce HPN	Měsíční mzda správce	Asistenti správce	Měsíční mzda asistentů
Zábrdovice	Anton Bayer	150 zlatých	Joseph Wallauschek	60 zlatých a naturální mzda (jedno jídlo denně)
			Joseph Neumann	
			Johan Kriedel	
			Johan Pelzel	
			Joseph Rizka	
			Winzenz Enters	
Klášterní Hradisko	pan Suchý	150 zlatých	pan Hiernle	90 zlatých
			pan Dworzack	
			Ignatz Wenkr	
Znojmo	Vinzenz Schneider	120 zlatých	Ludwig Löw	90 zlatých

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 66, N 1632, fol. 97–100; tamtéž, Ad N 85 Entwurf, fol. 500, 504–510, 511; tamtéž, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540; tamtéž, Gemeinschaftlicher Entwurf, fol. 362–365; tamtéž, Zahl 55 Entwurf, fol. 356 a 361; tamtéž, Abrift, fol. 371–376.

Bylo stanoveno, že u každé civilní polní nemocnice zůstane jeden vojenský furýr,^[97] kterému měli v účetních záležitostech pomáhat civilní účetní.^[98] U civilní HPN č. 23 Zábrdovice žádný vojenský furýr nezůstal. Moravskoslezské gubernium rozhodlo, že zde veškeré účetní záležitosti obstará Joseph Kopal v pozici hlavního účetního. Pomáhat mu mělo 11 civilních furýrů, kteří museli být nejprve najati.^[99] Také v případě civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko prostudované prameny nezmiňují žádného vojenského furýra. Hlavním účetním této nemocnice byl pan Knallmayer. S účetními záležitostmi mu pomáhalo 10 furýrů,^[100] taktéž najatých

[97] Furýr byla účetní osoba s poddůstojnickou hodností.

[98] MZA v Brně, B 6, kar. 66, Zum Zahl 1135/2 Protocoll, fol. 54–59.

[99] Tamtéž, N 1632, fol. 97–100.

[100] Šest přímo v centru nemocnice na Klášterním Hradisku, dva v pobožce nemocnice v Kroměříži a po jednom furýrovi na pobožkách nemocnice v Rokytnici a Přerově.

z civilu.^[101] Pouze v případě civilní HPN č. 31 Znojmo byli v nemocnici ponecháni vojenští furýři Johan Schaffer (centrum nemocnice) a pan Schwabera (pobočka v Mikulově).^[102] Hlavním účetním celé této nemocnice byl civilista Wenzl Strohall. A dále tu ještě působili čtyři furýři najatí z civilu.^[103]

Stanovit mzdu civilních účetních je problematické. Hlavnímu účetnímu v civilní HPN č. 31 Znojmo byla stanovena měsíční mzda 90 zlatých.^[104] Hlavnímu účetnímu v civilní HPN č. 23 Zábrdovice Josefu Kopalovi byla navržena mzda ve výši čtyři zlaté denně spolu s nárokem na jednu porci jídla.^[105] Zda mu nakonec byla tato mzda schválena, není již z pramenů patrné. V otázce mzdy pro hlavního účetního v civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko revizní komise konstatovala, že se má přidělenému hlavnímu účetnímu dát mzda podle dietního schématu.^[106] Pokud budeme předpokládat, že dietním schématem byl myšlen tabulkový plat vojenského účetního působícího u vojenské HPN, jednalo by se o měsíční mzdu 38 zlatých a $1\frac{3}{8}$ krejcarů.^[107] Nicméně tato částka se zdá příliš nízká v porovnání s ostatními civilními nemocnicemi, takže se patrně jedná o jiné dietní schéma. Civilní furýři, kteří pracovali v civilní HPN č. 23 Zábrdovice, pobírali zpočátku jeden zlatý denně. Bylo jim však přislíbeno, že jim bude mzda navýšena o dalších 30 krejcarů denně, pokud to schválí nadřízené orgány.^[108] Obdobně tomu bylo v případě furýřů v civilní HPN č. 31 Znojmo, kteří pobírali denní mzdu jeden zlatý s tím, že pokud to nadřízené orgány schválí, plat se jim navýší o dalších 36 krejcarů denně.^[109] Dne 12. dubna 1814 ve Vídni opravdu schválili zvednutí platu civilním furýřům, avšak pouze o 20 krejcarů. V důsledku toho od 19. dubna 1814 pobírali civilní furýři v civilních HPN č. 23 Zábrdovice a č. 31 Znojmo jeden zlatý 20 krejcarů denně.^[110] Moravskoslezské gubernium se ještě pokusilo zajistit

---

[101] MZA v Brně, B 6, kar. 66, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540.

[102] Tamtéž, Gemeinschaftlicher Entwurf, fol. 362–365; tamtéž, Zahl 55 Entwurf, fol. 356 a 361.

[103] Tři furýři pro budovy nemocnice ve Znojmě a jeden pro pobočku nemocnice umístěnou v Mikulově. MZA v Brně, B 6, kar. 66, Abrift, fol. 371–376; tamtéž, Zahl 55 Entwurf fol. 356 a 361.

[104] Tamtéž, Abrift, fol. 371–376.

[105] Tamtéž, Praesidium, fol. 32–44.

[106] Tamtéž, Ad N 85 Entwurf, fol. 500, 504–511.

[107] Carl Edler von BUNDSCHUH, *Uibersicht des bei der K. K. Oesterreichischen Armee bestehenden Militär-Oeconomie-Systems, und aller dahin Bezug nehmenden Gesetze, mit hinweisung auf die Zeitperioden, in welchen sie erstossen sind, und nach welchem sich bei Ausstellung dieser Uiebersicht geachtet, hierbei aber auch darauf Rücksicht genommen worden ist, dass diese Uiebersicht zugleich ein belehrendes Handbuch für alle jene sein möge, die bei der Oeconomie-Verwaltung angestellt sind* II, Prag 1813, s. 45.

[108] MZA v Brně, B 6, kar. 66, N 1632, fol. 97–100.

[109] Tamtéž, Abrift, fol. 371–376.

[110] Tamtéž, N 2840, fol. 437–438.

furýrům k platu stravu zdarma, což bylo ve Vídni zamítnuto.^[111] Civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko byla zřízena krátce po oznámení jednotných odměn pro civilní furýry. Z tohoto důvodu civilní furýři v této nemocnici pobírali již od jejího vzniku jeden zlatý a 20 krejcarů denně.^[112]

Duchovní péči zajišťovalo kněžstvo z blízkého okolí jednotlivých nemocnic, které nahradilo vojenské kaplany.^[113] Pouze v centrální části civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko zůstal vojenský posádkový kaplan Johan Holzer.^[114] Konkrétní jména duchovních se v pramenech nepodařilo dohledat. Jediné jméno, které prameny zmiňují, je vikář Apann, který působil v pobočce civilní HPN č. 31 Znojmo umístěné v Mikulově.^[115] Duchovním v civilních HPN č. 23 Zábrdovice a č. 31 Znojmo byla navrhována mzda v celkové výši 500 zlatých ročně, tedy 41 zlatých a 40 krejcarů měsíčně. K peněžité odměně měli denně nárok na jedno jídlo (součástí jídla bylo maso o váze jedné libry^[116]) a půl mázu^[117] vína a třikrát týdně dostávali dvojitou porci zeleniny.^[118] V případě civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko se k této problematice nepodařilo dohledat relevantní prameny.

Při odevzdání vojenských HPN civilní správě byli z nemocnic odveleni téměř všichni vojenští lékaři. Přestože u každého samostatně stojícího objektu nemocnice měl být ponechán vojenský lékař, setrvalo jich v nemocnicích jen pár.^[119] Civilní lékaři, kteří vypomáhali vojenským lékařům, v nemocnicích zůstali. Lékařský personál tedy nebylo třeba celý obměnit, ale pouze doplnit dalším dobrovolným nábořem civilních lékařů.

V tabulkách č. 6–8 nejsou uvedena kompletní jména celého lékařského personálu. V některých případech prameny uvádějí pouze počet osob bez uvedení jejich jmen. Z tabulky č. 7 je patrné, že profesor Schmidt velel po lékařské stránce nejen celé nemocnici, ale také se osobně ujal velení v centru nemocnice. Dr. Schumpnik nebyl pouze nejvyšším lékařem celé civilní HPN Znojmo, ale také po lékařské stránce osobně velel v bývalém klášteře klarisek a gymnáziu.

---

[111] MZA v Brně, B 6, kar. 67, Abschrift: An Herrn Grafen von Chorinsky, fol. 174–176.

[112] MZA v Brně, B 6, kar. 66, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540.

[113] Tamtéž, Praesidium, fol. 32–44; tamtéž, N 1632, fol. 97–100; tamtéž, Abrift, fol. 371–376.

[114] Tamtéž, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540.

[115] Tamtéž, Zahl 55 Entwurf, fol. 356 a 361.

[116] Jedna dolnorakouská libra je 560,06 gramů. Ivan HLAVÁČEK, Jaroslav KAŠPAR – Rostislav NOVÝ, *Vademecum pomocných věd historických*, Jinočany 2002, s. 173.

[117] Jeden vídeňský máz je 1,4151 litru. Miloslav BĚLOHLÁVEK, *Staré míry, váhy a peníze (stručný přehled)*, Plzeň 1984, s. 11.

[118] MZA v Brně, B 6, kar. 66, Praesidium, fol. 32–44; tamtéž, Gemeinschaftlicher Entwurf, fol. 362–365.

[119] Tamtéž, 2667/M Abschrift, fol. 46–51.

TABULKA Č. 6. PŘEHLED LÉKAŘSKÉHO PERSONÁLU V CIVILNÍ HLAVNÍ POLNÍ NEMOCNICI Č. 23 ZÁBRDOVICE V ROCE 1814

TABLE 6. OVERVIEW OF THE MEDICAL STAFF IN THE CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITAL NO. 23 ZÁBRDOVICE IN 1814

Civilní HPN č. 23 Zábřdovice		
Objekt	Lékařské velení	Další lékařský personál
Celá HPN Zábřdovice	Dr. Joseph Bayer, šéflékař nemocnice	Vojenský lékař dr. Pirwas (psán též jako Pirbas), hlavní chirurg, zástupce šéflékaře
Posádková nemocnice – Brno	Lékař Karl Ofner	Vyšší lékaři Franz Reinhardt a Mathias Chitill a 6 nižších lékařů
Sýpka – Brno	Lékař Ignaz Schlosser	Vojenský vyšší lékař Frank a 2 nižší lékaři
Mundyho továrna a Weishauptova továrna – Brno	Lékař Reigulini	Vojenský vyšší lékař Schild, penzionovaný vojenský vyšší lékař Kaufmann a 4 nižší lékaři
Bývalý kartuziánský konvent – Brno	Vojenský lékař dr. Worell	Magistr chirurgie Hohl von Lyssitz a 6 nižších lékařů
Kláster milosrdných bratří – Brno	Lékař Kaiser von Steltheim	Vyšší lékař Krum a 1 nižší lékař (převor tohoto klášteřa)
Zámek – Rosice	Lékař Pichler	Vojenský vyšší lékař Glück a 6 nižších lékařů
Zámek – Sokolnice	Lékař Bossak	Vojenský vyšší lékař Schaffranek a 3 nižší lékaři
Sýpka – Slavkov		Vojenský vyšší lékař Vogler a 4 nižší lékaři

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 66, N 1632, fol 97–100; tamtéž, Praesidium, fol. 32–44; tamtéž, N 26, fol. 120–131; tamtéž, N 1876, fol. 150–151.

TABULKA Č. 7. PŘEHLED LÉKAŘSKÉHO PERSONÁLU V CIVILNÍ HLAVNÍ POLNÍ NEMOCNICI Č. 30 KLÁŠTERNÍ HRADISKO V ROCE 1814

TABLE 7. OVERVIEW OF THE MEDICAL STAFF IN THE CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITAL NO. 30 KLÁŠTERNÍ HRADISKO IN 1814

Civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko		
Objekt	Lékařské velení	Další lékařský personál
Celá HPN Klášterní Hradisko	Profesor praktické medicíny Willibald Schmidt, šéflékař nemocnice	Profesor chirurgie Dominik Weidele, hlavní chirurg, zástupce šéflékaře
Posádková nemocnice – Klášterní Hradisko	Profesor praktické medicíny Willibald Schmidt	Profesor teoretické medicíny dr. Johann Reißlin, novoměstský fyzik dr. Powolny, 10 ranhojičů (profesoři Neumann a Heyne, penzionovaný vojenský vyšší lékař Karl Klock a ranhojiči Ignatz Brandl, Stein, Karl Klein, Christoph Hessen, Joseph Wunderlich, Ignatz Eomerberg a Alois Pittner) a 8 lékařských pomocníků
Zámek – Rokytnice	Dr. Bosack	Vyšší lékaři Hagen a Herzig, ranhojič Malatik
Zámek – Přerov	Vyšší lékař Dworzak	1 lékařský pomocník
Plukovní nemocnice a Riegerův svobodný dvůr – Kroměříž	Dr. Boul	Vyšší lékař Herbst a 2 nižší lékaři

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 66, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540; MZA v Brně, B 6, kar. 67, N 119, fol. 161–170.

TABULKA Č. 8. PŘEHLED LÉKAŘSKÉHO PERSONÁLU V CIVILNÍ HLAVNÍ POLNÍ NEMOCNICI Č. 31 ZNOJMO V ROCE 1814

TABLE 8. OVERVIEW OF THE MEDICAL STAFF IN THE CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITAL NO. 31 ZNOJMO IN 1814

Civilní HPN č. 31 Znojmo		
Objekt	Lékařské velení	Další lékařský personál
Celá HPN Znojmo	Dr. Schumpnik (uváděn též jako Schumpik), šéflékař nemocnice	V pramenech neuvedeno
Posádková nemocnice – Znojmo	Osobní lékař Pfass	Vojenský chirurg od pluku Coburg (jméno neuvedeno) a ranhojič Johann Kaizmann v pozici vyššího lékaře a 3 nižší lékaři
Bývalý klášter klarisek a Gymnázium – Znojmo	Dr. Schumpnik (uváděn též jako Schumpik)	Vyšší lékaři ranhojiči Alois Zahn a Johan Reimann a 4 nižší lékaři
Zámek – Mikulov	Osobní lékař Jäggr	Vyšší lékař Rosner (civilní chirurg) a 2 nižší lékaři Klein a Rogenspurger (oba byli v civilním zaměstnání ranhojiči)

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 66, Abrift, fol. 371–376; tamtéž, Gemeinschaftlicher Entwurf, fol. 362–365.

Civilní lékaři, kteří ve HPN pracovali, měli různé vzdělání, avšak ne ve všech případech jejich služební zařazení v nemocnicích odpovídalo jejich vzdělání. Termín „ranhojič“ tak, jak je popsán v pramenech, je značně matoucí. V některých případech je tento termín použit ve vztahu k civilnímu postavení zdravotníka (v civilním zaměstnání byl ranhojičem). V tomto případě pak civilní ranhojiči často pracovali v služební třídě „vyšší lékař“.^[120] V jiných případech je pak termín použit jako hodnostní třída, která byla ekvivalentem k nižším lékařům. To představuje při zařazení lékařů do služebních tříd značné komplikace. U lékařů, kteří byli pověřeni po lékařské stránce velením jednotlivých objektů, chybí označení jejich služební třídy. Lze se oprávněně domnívat, že patřili do služební třídy „šéflékař“, jako tomu bylo v případě vojenských HPN, kdy každý velící lékař u pobočky nemocnice byl zpravidla šéflékařem.

TABULKA Č. 9. PŘEHLED SLUŽEBNÍCH TŘÍD LÉKAŘSKÉHO PERSONÁLU VE VOJENSKÝCH A CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNICÍCH NA MORAVĚ 1813–1814

TABLE 9. OVERVIEW OF MEDICAL STAFF DUTY CLASSIFICATION IN MILITARY AND CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA 1813–1814

Vojenské HPN	Civilní HPN
Služební třída	Služební třída
Šéflékař (mohlo jich být více, ale vždy byl jeden hlavní a nejvýše postavený)	Šéflékař / hlavní chirurg (mohlo jich být více, ale vždy byl jeden hlavní a nejvýše postavený)
Vyšší lékař	Vyšší lékař
Nižší lékař	Nižší lékař / ranhojič
Praktikant	Lékařský pomocník

Zdroj / Source: J. LUŇÁČEK, *Rakouské vojenské zdravotnictví*, s. 125–131.

Všichni vojenští lékaři u civilní HPN č. 23 Zábřdovice pobírali plat dle své služební pozice^[121] a k tomu ještě nový příplatek ve výši jednoho zlatého denně. Stejně tomu bylo i u vojenského lékaře ponechaného u civilní HPN č. 31 Znojmo,

[120] Služební třídy jsou něco jiného než hodnostní kategorie.

[121] Tabulkové platy byly v případě vojenských lékařů zaměstnaných ve vojenských HPN na Moravě upraveny řadou příplatků. Na základě zkoumaných pramenů tedy nelze jednoznačně určit, zda je platem dle služební pozice myšlen základní tabulkový plat nebo naopak plat, který vojenští lékaři pobírali ve vojenských HPN. Pravděpodobněji se však zdá druhá varianta, jelikož se nepodařilo dohledat žádný dokument, který by naznačoval, že by byly příplatky za službu v nemocnicích vojenským lékařům odebrány. Měsíční plat vojenského vyššího lékaře ve vojenských polních nemocnicích na Moravě činil 28 zlatých měsíčně. V době, kdy byly nemocnice pod civilní správou, měl vojenský vyšší lékař k tomuto platu dostávat ještě jeden zlatý denně. Jednalo se tedy o výrazný příplatek. J. LUŇÁČEK, *Rakouské vojenské zdravotnictví*, s. 132–134.

i když v tomto případě není v pramenech výše příplatku jasně vymezena.^[122] Civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko žádným vojenským lékařem v aktivní službě nedisponovala. Stanovit plat vojenského lékaře dr. Pirwase, který se stal hlavním chirurgem civilní HPN č. 23 Zábrdovice a druhým nejvyšším lékařem v nemocnici, je složité. Druhý šéflékař ve vojenských nemocnicích na Moravě pobíral měsíčně 50 zlatých a $3\frac{3}{8}$ krejcarů.^[123] Zpravidla však tuto funkci zastával plukovní lékař, přičemž hodnota dr. Pirwase není známa. Nelze tedy jednoznačně stanovit, zda dr. Pirwas v civilní HPN č. 23 Zábrdovice pobíral plat druhého šéflékaře nebo vyššího lékaře, či zda vůbec nějaký plat pobíral. Z pramenů se totiž dozvídáme, že se dr. Pirwas zavázal pracovat v civilní polní nemocnici bez nároku na odměnu.^[124] Zatímco finanční hodnocení vojenských lékařů bylo postaveno na hodnotním systému, plat civilních lékařů se přímo odvíjel od dosaženého vzdělání. Stanovit mzdu civilních lékařů je problematické, přesto si však lze na základě pramenů udělat o mzdových poměrech rámcovou představu (tabulka č. 10).

Převod vojenských HPN pod civilní správu poznamenal také strážní personál a personál pro dohled. Strážní personál tvořili vojáci od prostého vojína (Gemeiner) až po šikovatele (Feldwebel). Jednalo se o vojáky spadající do hodnotných kategorií poddůstojníci (Unter-Officiere) a mužstvo (Mannschaft). Personálem určeným pro dohled nad pacienty rozumíme ošetřovatele.

Nelze přesně říci, kolik vojáků bylo pro účely strážní služby v civilních HPN ponecháno. Ze studovaných pramenů se dozvídáme pouze tolik, že v každé civilní HPN měl zůstat přiměřený počet poddůstojníků.^[125] Počet zachovaných vojenských osob se odvíjel od počtu pacientů v dané nemocnici. Civilní HPN měly oproti stavu, kdy byly pod vojenskou správou, podstatně sníženou přijímací kapacitu. Z toho lze vyvodit, že i počet strážního personálu značně poklesl a v nemocnicích bylo ponecháno jen potřebné minimum vojáků.

---

[122] MZA v Brně, B 6, kar. 66, Abrift, fol. 371–376.

[123] J. LUŇÁČEK, *Rakouské vojenské zdravotnictví*, s. 132.

[124] MZA v Brně, B 6, kar. 66, Praesidium, fol. 32–44.

[125] Tamtéž, Zum Zahl 1135/2 Protocoll, fol. 54–59.

TABULKA Č. 10. MZDY CIVILNÍCH LÉKAŘŮ V CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNICÍCH V ROCE 1814

TABLE 10. SALARIES OF CIVILIAN MEDICAL STAFF IN CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN 1814

Služební třída	Denní mzda		
	Zábrdovice	Klášterní Hradisko	Znojmo
Hlavní šéflékař	8 zl.	8 zl.	V pramenech neuvedeno
Šéflékař	8 zl., nebo 4 zl. (dle pobočky a konkrétní osoby)	8 zl.	V pramenech neuvedeno
Vyšší lékař	4 zl.	4 zl.	4 zl.
Nižší lékař / ranhojič	2 zl., nebo 1 zl. + strava a víno (dle osobní volby); 4 zl. v případě, že se jednalo o civilní ranhojiče, magistry chirurgie nebo patrony chirurgie	2 zl., nebo 1 zl. + strava a víno (dle osobní volby); 4 zl. v případě, že se jednalo o civilní ranhojiče, magistry chirurgie nebo patrony chirurgie	2 zl., nebo 1 zl. + strava a víno (dle osobní volby); 4 zl. v případě, že se jednalo o civilní ranhojiče, magistry chirurgie nebo patrony chirurgie
Lékařský pomocník	V pramenech neuvedeno (pravděpodobně stejná mzda jako nižší lékaři)	V pramenech neuvedeno (pravděpodobně stejná mzda jako nižší lékaři)	V pramenech neuvedeno (pravděpodobně stejná mzda jako nižší lékaři)

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 66, Praesidium, fol. 32–44; tamtéž, N 2220, fol. 344; tamtéž, Abrift, fol. 371–376; tamtéž, N 3155, fol. 532–533; tamtéž, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540.

Ošetřovatelé se dělili jednak na vojenské a civilní a jednak dle hodnostní kategorie na vyšší ošetřovatele a běžné ošetřovatele, kterých byla většina. Civilní ošetřovatelé pracovali už ve vojenských HPN, kde pomáhali kompenzovat nedostačující počet vojenských ošetřovatelů.^[126] Při přechodu nemocnic na civilní správu bylo ve Vídni rozhodnuto, že v polních nemocnicích zůstane zhruba jedna třetina současného stavu vojenských ošetřovatelů, což logicky mělo za následek ještě větší potřebu civilních ošetřovatelů. Počítalo se s třemi ošetřovateli pro 20 až 24 pacientů, přičemž jádro ošetřovatelského sboru měli tvořit ošetřovatelé, kteří v jednotlivých nemocnicích působili dříve. Doplnění měli být o nově najaté ošetřovatele, kteří měli pracovat za denní mzdu 30 krejcarů spolu se stravou a vínem.^[127] Ošetřovatelé se nabírali dobrovolným nábořem, nicméně v případě potřeby bylo možné přistoupit k nucenému odvodu.^[128] Od přelomu března a dubna roku 1814 bylo povoleno využívat jako ošetřovatele také válečné zajatce, a to za pevně stanovenou denní mzdu tři krejcarů. Ze mzdy se však válečným zajatcům počítaly srážky za opotřebení přiděleného ošacení.^[129]

[126] J. LUŇÁČEK, *Rakouské vojenské zdravotnictví*, s. 145–150.

[127] MZA v Brně, B 6, kar. 66, 2667/M Abschrift, fol. 46–51.

[128] Tamtéž, Zum Zahl 1135/2 Protocoll, fol. 54–59.

[129] Tamtéž, Abschrift an den Herrn gfen. Chorinsky, fol. 345–346.

TABULKA Č. 11. STRUČNÝ VÝČET PĚCHOTNÍCH HODNOSTNÍCH KATEGORIÍ
 RAKOUSKÉ CÍSAŘSKÉ ARMÁDY

TABLE 11. BRIEF LIST OF INFANTRY RANKS OF THE AUSTRIAN IMPERIAL ARMY

Hodnostní kategorie	Šarže (šarže začínala od svobodníka, vojín byl bez hodnosti)
Mužstvo (Mannschaft)	1) Vojín (Gemeiner), granátník (Grenadier) – bez hodnosti (šarže)
	2) Svobodník (Gefreiter), závodčí (Patrouilleführer), granátník–svobodník (Grenadier-Gefreiter)
Poddůstojníci (Unter-Officiere)	3) Vicedesátník (Vice-Corporal), desátník (Corporal), podmyslivec (Unterjäger), granátník–vicedesátník (Grenadier-Vice Corporal), granátník–desátník (Grenadier-Corporal)
	4) Šikovatel (Feldwebel), nadmyslivec (Oberjäger), granátník–šikovatel (Grenadier-Feldwebel)
Nižší důstojníci (Ober-Officiere)	5) Praporčík (Fähnrich)
	6) Podporučík (Unter-Lieutenant)
	7) Nadporučík (Ober-Lieutenant)
	8) Kapitán–poručík (Capitän-Lieutenant)
	9) Setník, hejtman (Hauptmann)
Vyšší důstojníci (Stabs-Officiere)	10) Major (Major)
	11) Podplukovník (Oberst-Lieutenant)
	12) Plukovník (Oberst)
Generálové	13) Generálmajor (General-Major)
	14) Polní podmaršál (Feldmarschall-Lieutenant)
	15) Polní zbrojmistr (Feld-Zeugmeister)
	16) Polní maršál (Feld-Marschall)

Zdroj / Source: Lubomír UHLÍŘ, *Hodnosti rakouské armády za koaličních válek*, <http://www.valka.cz/10373-Hodnosti-rakouske-armady-za-koalicnich-valek> (21. 8. 2022).

Vojenští ošetřovatelé, kteří pracovali v civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko, byli po osmi dnech existence této nemocnice (23. května 1814) nahrazeni 93 válečnými zajatci přidělenými velením Olomoucké pevnosti.^[130] Z hlášení o kontrole civilní HPN č. 23 Zábřovice se dozvídáme, že i zde sloužili jako ošetřovatelé francouzští zajatci. Kolik jich bylo, však z dokumentu nevyplývá.^[131] Dva rekonvalescentní francouzští váleční zajatci pracovali také v civilní HPN č. 31 Znojmo.^[132]

[130] MZA v Brně, B 6, kar. 67, N 119 fol. 161–170.

[131] Tamtéž, 104 Erinnerung, fol. 94–99.

[132] Tamtéž, N 112, fol. 129–135.

TABULKA Č. 12. PŘEHLED OŠETŘOVATELŮ PRACUJÍCÍCH V CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNICÍCH NA MORAVĚ V ROCE 1814

TABLE 12. OVERVIEW OF HOSPITAL ATTENDANTS WORKING IN CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814

Civilní HPN	Počet ošetřovatelů nutný pro obstarání nemocnice	Vojenští ošetřovatelé	Civilní ošetřovatelé	Denní mzda civilních ošetřovatelů
Zábrdovice	210	95	115	30 krejcarů + strava a víno
Klášterní Hradisko	163	94	69	24 až 30 krejcarů (v závislosti na pobožce nemocnice) + strava a víno
Znojmo	68	0	68	30 krejcarů + strava a víno

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 66, Praesidium, fol. 32–44; tamtéž, Ad N 85 Entwurf, fol. 500, 504–510, 511; tamtéž, Entwurf, fol. 487–499; tamtéž, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540; tamtéž, Gemeinschaftlicher Entwurf, fol. 362–365; tamtéž, Zahl 55 Entwurf, fol. 356 a 361; tamtéž, Abrift, fol. 371–376.

Mzdy uvedené v tabulce č. 12 se týkaly pouze běžných ošetřovatelů. Mzda vyšších ošetřovatelů nebyla ve Vídni stanovena, proto v rámci jednotlivých nemocnic docházelo k odchýlkám. Výběr vyšších ošetřovatelů v civilních HPN č. 23 Zábrdovice a č. 31 Znojmo měli na starosti správci nemocnic a vyšším ošetřovatelům náležela mzda jeden zlatý denně.^[133] Také v civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko vybíral vyšší ošetřovatele správce nemocnice. Oproti běžným ošetřovatelům měli pobírat dvojnásobnou mzdu.^[134] Běžným ošetřovatelům v této nemocnici byla navržena mzda od 24 do 30 krejcarů, tudíž vyšší ošetřovatelé by pobírali plat v rozmezí 48 až 60 krejcarů denně.

Poslední skupinou osob, které bylo třeba pro civilní polní nemocnice zajistit, byl pomocný personál, tvořený obsluhou kuchyně, pradelnami a podomky. Každá vojenská HPN disponovala několika kuchyněmi pro přípravu jídla dle platného dietního řádu. Počet kuchyní se odvíjel od skladby a přesného umístění jednotlivých nemocničních budov. Vždy záleželo na vzdálenosti, která byla mezi jednotlivými nemocničními objekty. Dle pokynů z Vídně se měl pro civilní HPN najmout z civilního sektoru zcela nový kuchařský personál za co nejnižší možnou mzdu. Obstarání tohoto personálu dostaly na starosti krajské úřady, v jejichž správním obvodu se civilní HPN nacházely.^[135] O struktuře kuchyňského personálu se v pokynech z Vídně nehovoří. Z podkladů k předání nemocnic do civilní správy však vyplývá, že měla být zachována stejná skladba pracovníků, jaká byla pod správou vojenskou: vedoucí kuchyně (Küchenführer), vyšší kuchař (Oberkoch), nižší kuchař (Unterkoch) a pomocník (Gehilfe).

[133] MZA v Brně, B 6, kar. 66, Praesidium, fol. 32–44; tamtéž, Abrift, fol. 371–376.

[134] Tamtéž, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540.

[135] Tamtéž, 2667/M Abschrift, fol. 46–51; tamtéž, Zum Zahl 1135/2 Protocoll, fol. 54–59.

TABULKA Č. 13. PŘEHLED KUCHARSKÉHO PERSONÁLU V CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNICÍCH NA MORAVĚ V ROCE 1814

TABLE 13. OVERVIEW OF THE COOKING STAFF IN THE CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814

Civilní HPN	Vedoucí kuchyně	Vyšší kuchař	Nižší kuchař	Pomocník
Zábrdovice	9	4	10	23
Klášteří Hradisko	6	5	8	8
Znojmo	3	3	5	4

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 66, Praesidium, fol. 32–44; tamtéž, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540; tamtéž, kar. 66, Abrift, fol. 371–376.

TABULKA Č. 14. DENNÍ MZDA KUCHARSKÉHO PERSONÁLU V CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNICÍCH NA MORAVĚ V ROCE 1814

TABLE 14. DAILY SALARY OF THE COOKING STAFF IN CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814

Civilní HPN	Vedoucí kuchyně	Vyšší kuchař	Nižší kuchař	Pomocník
Zábrdovice	1 zl. + strava a víno	1 zl. + strava a víno	45 kr. + strava a víno	30 kr. + strava a víno
Klášteří Hradisko	1 zl. + strava a víno	45 kr. + strava a víno	36 kr. + strava a víno	30 kr. + strava a víno
Znojmo	1 zl. + strava a víno	45 kr. + strava a víno	36 kr. + strava a víno	30 kr. + strava a víno

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 66, Praesidium, fol. 32–44; tamtéž, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540; tamtéž, Abrift, fol. 371–376.

Pradleny a podomci nezbytní pro chod civilní HPN nebyli v pokynech z Vídně vůbec zmíněni. Ani při setkání zástupců z řad moravského civilního a vojenského sektoru se tyto kategorie pracovníků blíže nediskutovaly. O pradlenách se nezmiňují ani dokumenty k předání jednotlivých nemocnic do civilní správy. Nelze tedy říci, jak bylo zajištěno praní prádla v civilních HPN.

Podomci plnili v nemocnicích rozmanité úkoly: čistili chodby, dvůr a záchody, nosili vodu, štípali a nosili dříví, starali se o osvětlení nemocnice a vykonávali další nezbytné domácí práce. Do doby, než byly HPN předány civilní správě, vykonávali tuto činnost zpravidla řadoví vojáci. Po předání nemocnic civilní správě proto bylo třeba obstarat nový personál, což měly mít na starosti vždy příslušné krajské úřady, na jejichž území se nemocnice nacházely.^[136] Pro celou civilní HPN č. 23 Zábrdovice stanovila revizní komise opatřit 67 podomků,^[137] kteří měli pracovat za denní

[136] Tamtéž, Zum Zahl 1135/2 Protocoll, fol. 54–59.

[137] Posádková nemocnice Zábrdovice 15 podomků, Mundyho továrna čtyři podomci, sýpka čtyři podomci, Weishauptova továrna čtyři podomci, klášter milosrdných bratří šest podomků,

mzdu 45 krejcarů spolu se stravou a vínem.^[138] V civilních HPN č. 30 Klášterní Hradisko a č. 31 Znojmo byla podomkům vyměřena denní mzda 24 krejcarů se stravou a vínem.^[139] V centru civilní HPN č. 30 v bývalém klášteře Hradisko bylo zaměstnáno celkem 15 podomků.^[140] Co se poboček této nemocnice týče, v každé ze dvou budov umístěných v Kroměříži působili dva podomci, v pobočce v Přerově čtyři a v Rokytnici šest podomků.^[141] Tři objekty civilní HPN č. 31 umístěné přímo ve Znojmě obstarávalo celkem 13 podomků.^[142] Pro pobočku této nemocnice umístěnou v Mikulově byli vyčleněni další čtyři podomci.^[143]

Pohřbívání zemřelých měli v nemocnici obstarávat místní hrobníci v rámci úkolové mzdy, a to na základě dohody, kterou s nimi měly uzavřít příslušné krajské úřady.^[144] V případech civilních HPN č. 30 Klášterní Hradisko a č. 31 Znojmo opravdu pohřbívání zajišťovali civilní hrobníci.^[145] Stejně tak tomu bylo i v pobočkách civilní HPN č. 23 Zábřdovice, které se nacházely mimo Brno. Pro objekty této nemocnice etablované přímo v Brně zajišťovali pohřbívání trestanci z místního vězení na Špilberku.^[146] Stanovit úkolovou mzdu hrobníka není na základě zkoumaných materiálů možné. Trestanci ze Špilberku pohřbívali zemřelé v rámci objektů umístěných v Brně již v době, kdy byla nemocnice pod vojenskou správou. Nyní v tom pokračovali za 18 krejcarů denně na každého pracovníka. Peníze však nebyly vypláceny trestancům, ale šly do fondu věznice.^[147]

Zrušení civilních hlavních polních nemocnic na Moravě v roce 1814

Pod civilní správou byly nemocnice pouze krátkou dobu. Jako první byla zcela zrušena civilní HPN č. 23 Zábřdovice. Detašované pobočky nemocnice byly uzavřeny koncem dubna 1814.^[148] Objekty umístěné v centru nemocnice v Brně byly

---

objekt bývalého kartuziánského kláštera 12 podomků, Rosice devět podomků, Sokolnice šest podomků a Slavkov sedm podomků.

[138] MZA v Brně, B 6, kar. 66, Praesidium, fol. 32–44.

[139] Tamtéž, Vorschrift z. 3239, fol. 534–539; tamtéž Abrift, fol. 371–376.

[140] Tamtéž, Ad N 85 Entwurf, fol. 500, 504–511.

[141] Tamtéž, Entwurf, fol. 487–499.

[142] Tamtéž, Gemeinschaftlicher Entwurf, fol. 362–365.

[143] Tamtéž, Zahl 55 Entwurf, fol. 356 a 361.

[144] Tamtéž, 2667/M Abschrift, fol. 46–51; tamtéž, Zum Zahl 1135/2 Protocoll, fol. 54–59.

[145] Tamtéž, Vorschrift z. 3239, fol. 534–540; tamtéž, Abrift, fol. 371–376.

[146] Tamtéž, N 1632, fol. 97–100.

[147] Tamtéž, Praesidium, fol. 32–44.

[148] Zámek v Rosicích 20. 4. 1814, kasárna v Ivančicích 21. 4. 1814, sýpka ve Slavkově 25. 4. 1814 a zámek v Sokolnicích 29. 4. 1814. MZA v Brně, B 6, kar. 68, Rapport auf den 20ten Aprill 1814,

zrušeny v průběhu května 1814.^[149] K 31. květnu 1814 byla celá HPN č. 23 Zábrdovice zrušena. Z budovy posádkové nemocnice, která tvořila vlastní centrum HPN č. 23 Zábrdovice, se od 1. června 1814 stala opět posádková nemocnice, která převzala péči o 488 pacientů, kteří vzhledem ke svému zdravotnímu stavu nemohli být z nemocnice odvezeni. Další dva nemocní byli k 31. květnu 1814 v péči vrchnosti v Ivančicích.^[150] Civilní HPN č. 23 Zábrdovice fungovala celkem 77 dní.

Druhou zrušenou nemocnicí byla civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko. Jako první byl dne 1. června 1814 zrušen tzv. Riegerův svobodný dvůr v Kroměříži.^[151] Následovala likvidace pobočky na zámku v Rokytnici dne 10. června 1814. V té době se v této části nemocnice nacházelo ještě šest pacientů, jejichž péči převzala místní vrchnost. Pobočka umístěná v zámku v Přerově byla zrušena dne 12. června 1814 a péči o 102 rekonvalescentů, kteří zde stále pobývali, převzala místní vrchnost. Pobočka v plukovní nemocnici v Kroměříži byla rozpuštěna dne 20. června 1814 a péči o 16 pacientů, kteří se tu ještě léčili, převzala místní posádka. Téhož dne byly také vráceny prostory v bývalém klášteře na Klášterním Hradisku u Olomouce opět posádkové nemocnici, která převzala péči o 459 pacientů, kteří se zde stále nacházeli.^[152] Pod civilní správou byla HPN č. 30 Klášterní Hradisko 36 dní.

Jako poslední byla zrušena civilní HPN č. 31 Znojmo. Filiálka etablovaná na zámku v Mikulově byla uzavřena dne 16. května 1814. K tomuto dni se tam nacházelo 55 nemocných, z toho 42 pacientů bylo ještě téhož dne odvezeno do centra nemocnice ve Znojmě, kam dorazili následující den. Péči o zbylých 13 pacientů, neschopných převozu, převzala místní vrchnost spolu s lékařem dr. Jägerem.^[153] Zbylé tři objekty nemocnice, které se nacházely přímo ve Znojmě, byly zrušeny během července 1814. Na základě studovaných pramenů však nelze určit přesné datum likvidace těchto objektů.^[154] Oficiální datum zrušení civilní HPN č. 31 Znojmo je 21. července 1814. K tomuto datu byly prostory civilní nemocnice v bývalé posádkové nemocnici vráceny armádě a došlo k obnovení činnosti posádkové

---

fol. 233; tamtéž, Rapport auf den 22ten Aprill 1814, fol. 231; tamtéž, Rapport auf den 26ten Aprill 1814, fol. 227; tamtéž, Rapport auf den 30ten Aprill 1814, fol. 223.

[149] Kasárna v bývalém objektu kartuziánského kláštera 11. 5. 1814, klášter milosrdných bratří 16. 5. 1814, Weishasuptova továrna 17. 5. 1814, sýpka 21. 5. 1814, Mundyho továrna 31. 5. 1814. MZA v Brně, B 6, kar. 68, Rapport auf den 12ten May 1814, fol. 211; tamtéž, Rapport auf den 17ten May 1814, fol. 206; tamtéž, Rapport auf den 18ten May 1814, fol. 205; tamtéž, Rapport auf den 22ten May 1814, fol. 202; tamtéž, Rapport auf den 1ten Juny 1814, fol. 356.

[150] MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

[151] Tamtéž, N 119, fol. 161–170.

[152] Tamtéž, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

[153] Tamtéž, Hochlöbliche k. k. Feldspitaler Revision Komision, fol. 100–103; tamtéž, Praesidium 110, fol. 123–125.

[154] Tyto tři budovy jsou ve studovaných pramenech souhrnně označeny jako část nemocnice Znojmo. Vystupují jako jedna položka, přestože se jednalo o tři různé části jedné nemocnice.

nemocnice. Prvními pacienty nově zřízené posádkové nemocnice bylo 137 vojáků, kteří v tomto objektu zůstali po zrušení civilní HPN.^[155] Pod civilní správou byla nemocnice 97 dní.

Statistické údaje o pacientech v civilních hlavních polních nemocnicích na Moravě v roce 1814

Civilní HPN měly dohromady celkovou přijímací kapacitu 4 861 míst. Celkem se v nich za dobu jejich existence v roce 1814 léčilo 8 437 osob. Za nové byli považováni takoví pacienti, kteří byli do nemocnice přijati přímo od armády v poli. To znamená, že se před přijetím do nemocnice neléčili v jiné nemocnici.

TABULKA Č. 15. POČET OSOB LÉČENÝCH V CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNICÍCH NA MORAVĚ V ROCE 1814

TABLE 15. NUMBER OF PERSONS TREATED IN CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814

Civilní HPN	Převzato z vojenských HPN	Noví	Přeloženi z jiných nemocnic	Celkem se léčilo
Zábrdovice	1 749	1 870	1 638	5 257
Klášteří Hradisko	1 059	177	926	2 162
Znojmo	306	80	632	1 018
HPN celkem	3 114	2 127	3 196	8 437
HPN celkem v %	36,9	25,2	37,9	100

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

TABULKA Č. 16. POČET OSOB LÉČENÝCH V CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNICÍCH NA MORAVĚ V ROCE 1814 VE VZTAHU K BOJUJÍCÍM ARMÁDÁM
TABLE 16. NUMBER OF PERSONS TREATED IN CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814 IN RELATION TO THE FIGHTING ARMIES

Civilní HPN	Rakušané	Rusové	Prusové	Francouzi	Neapolitánci	Celkem
Zábrdovice	4 384	178	36	659	0	5 257
Klášteří Hradisko	1 759	0	1	398	4	2 162
Znojmo	941	0	3	74	0	1 018
HPN celkem	7 084	178	40	1 131	4	8 437
HPN celkem v %	84,0	2,1	0,5	13,4	0,0	100

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

[155] MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

Z celkového počtu 8 437 léčených osob jich 7 214 opustilo nemocnici, což znamená, že se buď vyléčily a byly převedeny do stavu rekonvalescentů,^[156] nebo naopak zemřely, případně byly přeloženy do jiné nemocnice, nebo z nemocnice utekly.

TABULKA Č. 17. POČET OSOB LÉČENÝCH V CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNICÍCH NA MORAVĚ V ROCE 1814 S UVEDENÍM ZPŮSOBU OPUŠTĚNÍ NEMOCNICE

TABLE 17. NUMBER OF PERSONS TREATED IN CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814 WITH INDICATION OF THE WAY OF LEAVING THE HOSPITAL

Civilní HPN	Úbytek					Zůstalo po zrušení
	celkem	z toho rekonvalescenti	přeloženi do jiných nemocnic	dezertéři	zemřelí	
Zábrdovice	4 767	3 037	1 185	10	535	490
Klášteří Hradisko	1 579	1 214	177	12	176	583
Znojmo	868	539	91	1	237	150
HPN celkem	7 214	4 790	1 453	23	948	1 223
HPN celkem v %*	85,5	56,8	17,2	0,3	11,2	14,5

* Podíly jsou vypočítány z celkového počtu léčených osob: $8\,437 = 100\%$ / The proportions are calculated from the total number of treated persons: $8\,437 = 100\%$.

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

TABULKA Č. 18. POČET OSOB, KTERÉ OPUSTILY NEMOCNICE VE VZTAHU K BOJUJÍCÍM ARMÁDÁM

TABLE 18. NUMBER OF PERSONS WHO LEFT HOSPITALS IN RELATION TO THE FIGHTING ARMIES

Civilní HPN	Rakušané	Rusové	Prusové	Francouzi	Neapolitánci	Celkem
Zábrdovice	3 953	174	36	604	0	4 767
Klášteří Hradisko	1 267	0	1	309	2	1 579
Znojmo	796	0	3	69	0	868
HPN celkem	6 016	174	40	982	2	7 214
HPN celkem v %	83,4	2,4	0,6	13,6	0,0	100

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

[156] Rekonvalescenti tvořili speciální skupinu pacientů. Jednalo se o osoby, které již byly považovány za vyléčené a v nemocnicích zůstávaly jen na pozorování, aby bylo zajištěno, že u nich nepropukne recidiva.

TABULKA Č. 19. POČET OSOB, KTERÉ ZŮSTALY V NEMOCNICÍCH PO JEJICH ZRUŠENÍ VE VZTAHU K BOJUJÍCÍM ARMÁDÁM
 TABLE 19. NUMBER OF PERSONS WHO REMAINED IN HOSPITALS AFTER THEIR CLOSURE IN RELATION TO THE FIGHTING ARMIES

Civilní HPN	Rakušané	Rusové	Prusové	Francouzi	Neapolitánci	Celkem
Zábrdovice	431	4	0	55	0	490
Klášteří Hradisko	492	0	0	89	2	583
Znojmo	145	0	0	5	0	150
HPN celkem	1 068	4	0	149	2	1 223
HPN celkem v %	87,3	0,3	0,0	12,2	0,2	100

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

Při srovnání počtu rekonvalescentů s počtem zemřelých vojáků (tabulka č. 17), můžeme považovat civilní správu HPN na Moravě za velmi úspěšnou, jelikož se vyléčilo pětkrát více pacientů, než jich zemřelo. Nejedná se však o kompletní statistiku, jelikož nevíme, kam bylo přeloženo 17,2 % pacientů. Proto není možné určit, zda nakonec zemřeli, nebo se uzdravili. Obdobně nelze zjistit, jak dopadlo 14,5 % osob, které byly po zrušení HPN zanechány v péči vojenských zdravotních zařízení, případně místní vrchnosti.^[157]

Nejvíce rekonvalescentů / vyléčených vojáků (3 037 osob) bylo v civilní HPN č. 23 Zábrdovice. Tato nemocnice však vykazovala také nejvyšší počet zemřelých (535 osob). Tato skutečnost je dána tím, že se jednalo o největší civilní HPN a léčilo se v ní daleko více pacientů než ve zbylých dvou nemocnicích. V druhé největší nemocnici, konkrétně v civilní HPN č. 30 Klášteří Hradisko, evidovali druhý největší počet vyléčených osob (1 214 rekonvalescentů) a zároveň nejnižší počet zemřelých (176 osob). V nejmenší z nemocnic, civilní HPN č. 31 Znojmo, bylo nejméně vyléčených osob (539 rekonvalescentů) a druhý nejvyšší počet zemřelých (237 osob).^[158]

Abychom posoudili, která z nemocnic byla v léčbě pacientů statisticky neúspěšnější, musíme zjistit, jaký byl poměr rekonvalescentů a zemřelých osob vůči celkovému počtu všech léčených pacientů v dané civilní HPN.

[157] Nepatrně ovlivňuje poměr zemřelých vůči vyléčeným i malá skupinka dezertérů. V tomto případě by se však promítla v navýšení skupiny uzdravených pacientů. Dezertéři byli totiž zpravidla již uznáni za rekonvalescenty, kteří museli být fyzicky dostatečně zdatní, aby mohli útěk realizovat.

[158] MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

TABULKA Č. 20. POMĚR REKONVALESCENTŮ A ZEMŘELÝCH OSOB VŮČI CELKOVÉMU POČTU LÉČENÝCH OSOB V CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNICÍCH NA MORAVĚ V ROCE 1814

TABLE 20. RATIO OF CONVALESCENTS AND DEAD PERSONS TO THE TOTAL NUMBER OF PERSONS TREATED IN CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814

Civilní HPN	Celkem se léčilo	Rekonvalescenti		Zemřelí	
		počet	%	počet	%
Zábrdovice	5 257	3 037	57,8	535	10,2
Klášterní Hradisko	2 162	1 214	56,2	176	8,1
Znojmo	1 018	539	52,9	237	23,3
HPN celkem	8 437	4 790	56,8	948	11,2

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

Z uvedených dat je patrné, že nejúspěšnější v léčbě pacientů byla civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko. Tato nemocnice sice vykazovala o 1,6 procentního bodu menší úspěšnost léčby než civilní HPN č. 23 Zábrdovice, avšak současně měla o 2,1 procentních bodů nižší úmrtnost. Naopak zcela nejhůře na tom byla civilní HPN č. 31 Znojmo, které měla nejnižší procentuální úspěšnost vyléčených a nejvyšší úmrtnost. Na tomto místě je však třeba zjistit vypovídající hodnotu údajů. Je třeba určit, kolik procent z celkového počtu léčených osob tvoří dohromady rekonvalescenti a zemřelé osoby. Čím vyšší je procentuální zastoupení této skupiny, tím lze data o úspěšnosti léčby v dané nemocnici považovat za validnější. Druhou skupinu totiž tvoří v součtu pacienti, kteří byli přeloženi jinam, utekli z nemocnice nebo v nemocnici zůstali i po jejím zrušení. I tito pacienti se časem vyléčili či zemřeli, což však nejsme schopni určit. Čím větší je tato skupina pacientů, tím více bude zkreslovat data o úspěšnosti léčby. Nejvalidnější data poskytuje nemocnice č. 31 Znojmo, kde rekonvalescenti a zemřelí představovali 76,2 % všech pacientů, to znamená, že pouze u zbylých 23,8 % pacientů nevíme, zda se nakonec vyléčili či zemřeli. Na druhém místě vystupuje nemocnice č. 23 Zábrdovice s procentuálním poměrem 67,9 % vyléčených a zemřelých k celkovému počtu léčených pacientů. Nejméně validní jsou údaje z nemocnice č. 30 Klášterní Hradisko, kde rekonvalescenti a zemřelé osoby tvořili 64,3 % všech léčených osob, to znamená, že u 35,7 % pacientů nevíme, co se s nimi nakonec stalo. Na tomto místě se nabízí srovnání úspěšnosti léčby ve vojenských HPN s úspěšností léčby v civilních HPN.

TABULKA Č. 21. SROVNÁNÍ POČTU VYLÉČENÝCH A ZEMŘELÝCH OSOB MEZI VOJENSKOU A CIVILNÍ SPRÁVOU NEMOCNIC NA MORAVĚ V LETECH 1813–1814
 TABLE 21. COMPARISON OF THE NUMBER OF CURED AND DEAD PERSONS BETWEEN MILITARY AND CIVILIAN ADMINISTRATION OF HOSPITALS IN MORAVIA IN 1813–1814

Vojenská HPN	Celkem se léčilo	Rekonvalescenti		Zemřelí	
		počet	%	počet	%
Zábrdovice	32 387	9 694	29,9	3 689	11,4
Klášterní Hradisko	14 833	9 065	61,1	3 650	24,6
Znojmo	7 604	3 250	42,7	2 364	31,1
HPN celkem	54 824	22 009	40,1	9 703	17,7
Civilní HPN	Celkem se léčilo	Rekonvalescenti		Zemřelí	
		počet	%	počet	%
Zábrdovice	5 257	3 037	57,8	535	10,2
Klášterní Hradisko	2 162	1 214	56,2	176	8,1
Znojmo	1 018	539	52,9	237	23,3
HPN celkem	8 437	4 790	56,8	948	11,2

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

Z údajů v tabulce č. 21 je patrné, že úspěšnost léčby v civilních HPN v roce 1814 byla v vyšší, než tomu bylo v HPN pod vojenskou správou, a to jak v rámci jednotlivých nemocnic (v tomto ohledu představuje výjimku pouze vojenská HPN č. 30 Klášterní Hradisko), tak v celkovém součtu. Je však třeba zohlednit, že vojenské HPN, které postupně vznikaly na území dnešní Moravy od konce července roku 1813, se nacházely v úplně jiné situaci než civilní HPN v první polovině roku 1814. Zejména na začátku své činnosti se musely vojenské nemocnice potýkat s každodenním vysokým příjmem pacientů, jejichž zdravotní stav navíc komplikovaly zdlouhavé transporty. Nemocnice byly přeplněné pacienty, což bylo živnou půdou pro vznik epidemií, ke kterým ve vojenských HPN docházelo.^[159] Navíc byly vojenské nemocnice na Moravě etablovány i v zimních měsících, kdy je léčba nemocných ztížena dalšími faktory, jako jsou přetopené a málo větrané místnosti, nedostatek slunečního světla, zima a vlhkost, a to zejména na chod-

[159] Například v prosinci 1813 se ve vojenské HPN č. 39 Jevíčko rozšířil břišní tyfus (Nervenfieber). Situace došla tak daleko, že i pradelny v nemocnici odmítaly práť prádlo. Nakonec se vedení nemocnice muselo obrátit na magistrát města Jevíčko s žádostí o přidělení pradel de facto silou pod hrozbou trestu za neuposlechnutí. Velmi podobná situace nastala i ve vojenské HPN č. 23 Zábrdovice. Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, fond Archiv města Jevíčko, kar. 95/3, sign. LJ A 34/3; MZA v Brně, B 6, kar. 66, N 36 Generalcomando, fol. 152–219.

bách a záchodech atd. Naproti tomu civilní HPN se již nepotýkaly s tak vysokým a pravidelným příjmem nových pacientů. Z tabulky č. 15 je zřejmé, že do civilních HPN bylo přijato pouze 25,2 % pacientů přímo od armády v poli. Zbytek tvořily osoby, které se již dříve někde léčily. Navíc jarní a letní měsíce byly pro léčbu pacientů vhodnější než měsíce zimní. Civilní nemocnice nebyly kapacitně přetížené a neevidujeme, že by se v nich významně šířila epidemická onemocnění.

Zajímavé je srovnání úmrtnosti ve vojenských a civilních HPN na Moravě s úmrtností v německých vojenských nemocnicích v letech 1810–1815. Boris C. Urlanis uvádí, že souhrnem se v letech 1810–1815 léčilo v německých vojenských nemocnicích 307 462 osob, z nichž 28 029 zemřelo. Úmrtnost v těchto nemocnicích se rovnala 9,1 %. Zároveň však dodává, že například Paul Myrdacz, který vychází z jiných materiálů pro stejnou oblast a stejné období, uvádí úmrtnost ve výši 15 %.^[160] Úmrtnost v německých vojenských nemocnicích v letech 1810–1815 tedy byla v rozmezí 9–15 %. Úmrtnost ve vojenských HPN na Moravě byla vyšší (celkově 17,7 %). Naopak úmrtnost civilních HPN na Moravě v roce 1814 (11,2 %) přesně odpovídá tomuto procentuálnímu vymezení.

Na závěr statistické části se ještě podíváme, jaká byla skladba rekonvalescentů, zemřelých vojáků, dezertérů a pacientů přeložených do jiných nemocnic ve vztahu k bojujícím armádám. V případě francouzských vojáků jsou v pramenech jako dezertéři označováni i příslušníci francouzské armády, kteří měli status válečného zajatce.

TABULKA Č. 22. REKONVALESCENTI V CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNICÍCH NA MORAVĚ V ROCE 1814 PODLE PŘÍSLUŠNOSTI K BOJUJÍCÍM ARMÁDÁM

TABLE 22. AFFILIATION OF CONVALESCENTS IN CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814 TO THE FIGHTING ARMIES

Civilní HPN	Rakušané	Rusové	Prusové	Francouzi	Neapolitánci	Celkem
Zábrdovice	2 538	124	23	352	0	3 037
Klášteří Hradisko	973	0	1	240	0	1 214
Znojmo	515	0	1	23	0	539
HPN celkem	4 026	124	25	615	0	4 790
HPN celkem v %	84,1	2,6	0,5	12,8	0,0	100

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

[160] Boris Cezarevič URLANIS, *Války*, s. 293–294.

TABULKA Č. 23. ZEMŘELÍ V CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNICÍCH NA MORAVĚ V ROCE 1814 PODLE PŘÍSLUŠNOSTI K BOJUJÍCÍM ARMÁDÁM
 TABLE 23. AFFILIATION OF PERSONS WHO DIED IN CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814 TO THE FIGHTING ARMIES

Civilní HPN	Rakušané	Rusové	Prusové	Francouzi	Neapolitánci	Celkem
Zábrdovice	458	5	3	69	0	535
Klášteří Hradisko	148	0	0	26	2	176
Znojmo	207	0	1	29	0	237
HPN celkem	813	5	4	124	2	948
HPN celkem v %	85,8	0,5	0,4	13,1	0,2	100

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

TABULKA Č. 24. OSOBY, KTERÉ UTEKLY Z CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNIC NA MORAVĚ V ROCE 1814 PODLE PŘÍSLUŠNOSTI K BOJUJÍCÍM ARMÁDÁM
 TABLE 24. AFFILIATION OF PERSONS WHO ESCAPED FROM CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814 TO THE FIGHTING ARMIES

Civilní HPN	Rakušané	Rusové	Prusové	Francouzi	Neapolitánci	Celkem
Zábrdovice	8	0	0	2	0	10
Klášteří Hradisko	11	0	0	1	0	12
Znojmo	1	0	0	0	0	1
HPN celkem	20	0	0	3	0	23
HPN celkem v %	87,0%	0,0%	0,0%	13,0%	0,0%	100

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

TABULKA Č. 25. PŘÍSLUŠNOST OSOB PŘELOŽENÝCH Z CIVILNÍCH HLAVNÍCH POLNÍCH NEMOCNIC NA MORAVĚ V ROCE 1814 DO JINÝCH NEMOCNIC K BOJUJÍCÍM ARMÁDÁM
 TABLE 25. AFFILIATION OF PERSONS TRANSFERRED FROM CIVILIAN MAIN FIELD HOSPITALS IN MORAVIA IN 1814 TO OTHER HOSPITALS TO THE FIGHTING ARMIES

Civilní HPN	Rakušané	Rusové	Prusové	Francouzi	Neapolitánci	Celkem
Zábrdovice	949	45	10	181	0	1 185
Klášteří Hradisko	135	0	0	42	0	177
Znojmo	73	0	1	17	0	91
HPN celkem	1 157	45	11	240	0	1 453
HPN celkem v %	79,6	3,1%	0,8	16,5	0,0	100

Zdroj / Source: MZA v Brně, B 6, kar. 67, Haupt Uibersicht, fol. 347–354.

Finanční vyčíslení civilní správy hlavních polních nemocnic

Civilní sektor převzal správu HPN na náklady dvorské komory (K. K. Hofkammer).^[161] Každá nemocnice pod civilní správou dostala k dispozici finanční obnos na úhradu svých nákladů, které se zaznamenávaly do tzv. pokladního deníku. Civilní HPN č. 23 Zábrdovice dostala částku 46 000 zl., přičemž k 25. květnu 1814 bylo z přidělené částky utraceno 30 429 zl.^[162] Jelikož tato nemocnice ukončila svoji činnost už 31. května 1814, představuje výše uvedený obnos výdajů poměrně přesný odhad vynaložených finančních nákladů. Civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko obdržela 20 000 zl. Z této sumy bylo k 9. červnu 1814 utraceno 6 844 zl. a 16 a $\frac{2}{4}$ krejcarů.^[163] Civilní HPN č. 30 Klášterní Hradisko ukončila svoji činnost až 20. června 1814, proto údaje o utracených penězích představují méně spolehlivý údaj, než tomu bylo u nemocnice č. 23 Zábrdovice. Nejméně přesné údaje máme v případě civilní HPN č. 31 Znojmo. Tato nemocnice přijala 11 509 zl., z nichž bylo k 31. květnu 1814 utraceno 7 172 zl. a $\frac{1}{4}$ krejcarů.^[164] Nemocnice však ukončila svoji činnost až 21. července 1814. Je tudíž patrné, že se nemocniční výdaje musely poměrně značně navýšit.

Nemocnice tedy dostaly pro svoji činnost finanční prostředky v celkové výši 77 509 zl. Z této částky bylo prokazatelně využito 44 445 zl. 16 $\frac{3}{4}$ krejcarů. Konečná částka za civilní správu vojenských nemocnic byla podstatně vyšší, a to z několika důvodů. Jak je uvedeno výše, utracené finanční částky nebyly stanoveny k datu zrušení nemocnic. Dále je třeba zohlednit skutečnost, že se jednalo o peníze na přímé výdaje spojené s civilní správou a jejím výkonem. Do těchto peněz nejsou započítány výdaje za vojenské osoby, které v nemocnicích zůstaly a byly nadále vypláceny formou žoldu z vojenské pokladny. Tyto údaje není možné zjistit. Jelikož byly peníze nemocnicím přiděleny, až když se jich ujala civilní správa, nebyly z nich financovány náklady spojené s vlastním předáním správy mezi vojenským a civilním sektorem, které byly jistě značné. V neposlední řadě musíme mít na paměti, že se další výdaje pojily i s činností samotné revizní komise, která byla nadřazeným orgánem jednotlivých nemocničních civilních správ. Tyto výdaje však známe.

Koncem února 1814 obdržela c. k. Moravskoslezská revizní komise polních nemocnic zálohovou platbu ve výši 2 000 zl. Peněžní částka, poskytnutá až z pokladny ve Vídni prostřednictvím tzv. Kameralschulden Fond, sloužila k úhradě platů civilních revizních komisařů,^[165] jejich nutných výloh a také k úhradě nákladů

[161] MZA v Brně, B 6, kar. 66, 2667/M Abschrift, fol. 46–51.

[162] MZA v Brně, B 6, kar. 67, 104 Erinnerung, fol. 94–99.

[163] Tamtéž, N 119, fol. 161–170.

[164] Tamtéž, N 112, fol. 129–135.

[165] Vojenská část revizní komise pobírala plat od armády. Stejně tak nutné výdaje za vojenské komisaře se proplácely z armádního fondu. Vojenská část revizní komise tedy na peníze z přidělené částky neměla nárok.

spojených s činností administrativních pracovníků. Svěřený obnos dále sloužil k proplácení nečekaných výdajů spojených činností komise.^[166] Dne 11. června 1814 se dr. Kluky, komisař za politickou stranu, obrátil na moravskoslezské zemské gubernium s žádostí o dalších 1 000 zl., aby komise mohla i nadále zajišťovat svoji činnost.^[167] Těto žádosti bylo vyhověno.^[168] Na základě vyúčtování činnosti politické části komise z března 1815 však vyplývá, že komise přidělených 3 000 zl. překročila o dalších 793 zl. a 8 krejcarů, které byly členům komise následně doplaceny.^[169]

Civilní správa původně vojenských HPN umístěných na Moravě v roce 1814 tak stála přinejmenším 48 238 zl. 24 ³/₄ krejcarů. Reálné uhrazené náklady byly určitě vyšší, avšak nelze je na základě sledovaných pramenů přesně vyčíslit.

Závěr

Hlavním důvodem pro předání nemocnic civilní správě byla skutečnost, že se rakouské armádě nedostávalo vojenských lékařů.^[170] Vojenské velení si správně vyhodnotilo, že vycvičení vojenští lékaři budou potřebnější u svých jednotek než v hlavních polních nemocnicích umístěných v zázemí. Změna správy nemocnic představovala situaci vzniklou z nouze a v zásadě neprospěla žádné zainteresované straně. Tento způsob správy byl podstatně dražší než běžná vojenská správa a nebyl zdaleka tak efektivní. Civilní administrativu stálo nemalé časové a finanční úsilí nemocnicím zajistit vhodný personál. Zároveň se administrativní i správní zátěž přesunula prakticky výhradně na civilní úřady. Armáda sice mohla z nemocnic přeložit velkou část personálu k jednotkám, část mužstva však musela v nemocnicích nadále ponechat a platit jej. Vojenská správa se tedy z odpovědnosti za chod nemocnic zcela nevyvázala. Těmi, kdo na změnu doplatili nejvíce, byli pacienti, kterým neprospívaly přesuny mezi různými objekty nemocnic ani rozsáhlá změna personálu, který navíc nebyl pro činnost v nemocnicích řádně vyškolen.

Co se zavedením civilní správy změnilo? Při předání nemocnic civilnímu sektoru byl kladen velký důraz na zachování dosavadních vojenských postupů a většina jich zůstala nezměněna. V některých případech byla snaha zavést nové postupy, jako v případě dodávek léčivých přípravků, v praxi se však tyto novoty příliš neujaly. Nadále byla přímým nadřízeným civilních HPN revizní komise polních nemocnic, která se zodpovídala zemskému guberniu a částečně nejvyššímu vojenskému velení pro Moravu a Slezsko. V tomto případě se však obměnil způsob předávání

---

[166] MZA v Brně, B 6, kar. 66, N 956, fol. 13–15.

[167] MZA v Brně, B 6, kar. 67, Praesidium, fol. 158–159.

[168] Tamtéž, Praesidium 130, fol. 181.

[169] Tamtéž, Rechnung, fol. 440.

[170] MZA v Brně, B 6, kar. 66, 2667/M Abschrift, fol. 46–51.

informací, kdy bylo primárně informováno gubernium, které o všem rozhodovalo, a po vojenské straně byla vyžadována pouze součinnost. Zásadní byla obměna personálu. Civilní osoby pracovaly v HPN už od doby jejich vzniku, tedy po celou dobu, co byly nemocnice pod vojenskou správou. Oproti vojákům však byli civilisté ve vojenských HPN v menšině. Pod civilní správou se situace obrátila a menšinu v rámci personálu tvořili v nemocnicích ponechaní vojáci.

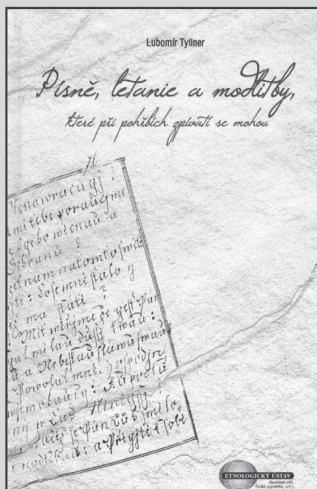
Změnu vojenské správy na správu civilní je tedy třeba chápat primárně jako velkou obměnu personálu, kdy byli vojáci nahrazeni civilisty, a odpovědnost za chod nemocnic přijalo moravskoslezské gubernium namísto nejvyššího vojenského velení pro Moravu a Slezsko. To s sebou neslo i změnu financování, kdy finanční záležitosti nemocnic místo armády převzala dvorská státní pokladna. Vlastní agenda personálu, kontrakty na dodávky léčivých přípravků a materiálů, veškerý majetek, postupy při péči o nemocné i chod nemocnice se jako takové obměnily spíše nepatrně a změny neměly na činnost nemocnic zásadní vliv.

V případech všech tří nemocnic trvala civilní správa podstatně kratší dobu než správa vojenská, neboť civilní správa měla trvat pouze po nezbytnou nejkratší možnou dobu. Nejdelší čas byla pod civilní správou HPN č. 31 Znojmo, a to 92 dní (oproti 151 dnům pod vojenskou správou). Celých 77 dnů byla pod civilní správou HPN č. 23 Zábřdovice (pod vojenskou správou byla 181 dnů). Nejkratší dobu, pouhých 36 dní, byla pod civilní správou HPN č. 30 Klášterní Hradisko (vojenská správa trvala 196 dní). Dohromady trvala civilní správa vojenských nemocnic na Moravě 128 dní.^[171]

Z hlediska poměru vyléčených pacientů vůči zemřelým lze civilní správu nemocnic považovat jednoznačně za úspěšnou. Také oproti vojenské správě vykazovaly nemocnice vyšší procento vyléčených pacientů a nižší úmrtnost osob. Nicméně HPN pod vojenskou správou svoji činnost vykonávaly za nesrovnatelně horších podmínek. Lepší výsledky činnosti nemocnic pod civilní správou nebyly dány ani tak změnou správy, jako spíše působením příznivějších okolností (méně přeplněné nemocnice, lepší počasí atd.). Přestože úmrtnost v nemocnicích pod vojenskou správou byla vyšší, než tomu bylo v případech vojenských německých nemocnic, nejednalo se o dramatický rozdíl. Úmrtnost v civilních HPN byla zcela srovnatelná s úmrtností ve vojenských německých nemocnicích v letech 1810–1815. Ke stejným a pravděpodobně i lepším výsledkům, jaké vykazovaly civilní HPN, by však došlo i bez předání nemocnic civilní správě. Předání nemocnic civilní správě bylo pacientům spíše na škodu kvůli vynuceným přesunům, stálo nemalé finanční prostředky a způsobilo značné komplikace. Změna správy však splnila svůj základní a jediný cíl – umožnila přeložit vojenský personál (primárně vojenské lékaře) zpět k jejich jednotkám.

---

[171] Od převodu první vojenské HPN do civilní správy až po zrušení poslední z civilních HPN, konkrétně od předání HPN č. 23 Zábřdovice do civilní správy (16. března 1814) po zrušení civilní HPN č. 31 Znojmo (dne 21. července 1814).

Lubomír Tyllner

Písni, letanie a modlitby, které při pohřbech zpívati se mohou

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.,
Praha 2017, 162 s., jmenový rejstřík, anglické
resumé, příloha CD

Ještě v 70. letech 20. století na jihočeských Blatech se udržel tradiční pohřební obřad, jehož rozměrnou část tvoří zpěvy nad otevřenou rakví zemřelého. Tento obřad se koná v domě nebožtíkově a scházejí se k němu všichni pozůstalí a dále nejbližší přátelé z příslušné obce. Vedle modliteb jsou zde zpívány pohřební lidové duchovní zpěvy, které svým vznikem sahají až do 16. století, zejména do kancionálů různých konfesí doby baroka.

Thus in the 1970s in the South-Bohemian region of Blata we could still find a traditional burial ceremony a large part of which consists of songs performed above the open coffin of the deceased. This ceremony takes place in the house of the deceased where all the family and closest friends from the village meet. Besides prayers, funeral spiritual songs are sung which date back to 16th century and appeared mainly in hymn books and various confessions. Besides prayers, funeral spiritual songs are sung which date back to 16th century and appeared mainly in hymn books and various confessions of the Baroque period.

Cena 190 Kč

ISBN 978-80-88081-16-6

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

PROBLEMATIKA MATRIČNÍ EVIDENCE MRTVĚ NAROZENÝCH DĚTÍ VE SVITAVÁCH A V LITOMYŠLI V LETECH 1785–1914

Eliška Valová

The Issue of the Registry Records of Stillbirths
in Svitavy and Litomyšl in 1785–1914

Abstract: The aim of the present study is to show the possibilities of studying stillbirths on the basis of an analysis of the parish register records from the 19th century. So far, this topic has been outside the attention of Czech researchers. The findings are presented using the example of the towns of Litomyšl and Svitavy. In the 19th century, Litomyšl was a traditional rural town without industrial development. On the contrary, Svitavy became an important industrial centre because from the middle of the 19th century the main railway line from Prague to Brno ran through the town. As it has been found, the character of the town did not affect the observed stillbirth rates. The main problem was the brief and incomplete records of stillbirths. Besides them, abortions and, in the case of Svitavy, stillborn children who were baptised out of necessity were also recorded in the registers. In addition to the problematic registration, the study also pays attention to the causes of death in stillbirths, their origin, or the seasonal distribution of these births. The obtained results are compared with the works of other authors.

Historická demografie, 2022, 46:2, 141–165

Keywords: stillbirths, parish register, 19th century, Litomyšl, Svitavy

Contact: Mgr. Eliška Valová, Ústav historických věd, Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice; eliskachadim@seznam.cz

Úvod

Nejstručnější záznamy v matričních knihách informují o narození dětí bez známek života. Problematika studia mrtvorozenců byla doposud převážně vždy jen jednou ze součástí komplexnějších historicko-demografických studií a údaje, které o takových dětech máme, se ve většině případů omezují pouze na vývoj hodnot mrtvorozenosti. Na možnosti hlubší analýzy upozornili ve svých pracích například Radek Lipovski nebo Barbora Janáková Kuprová.^[1] Proto je cílem této práce ukázat, jaká témata nabízí ke studiu zápisy mrtvorozených dětí v matričních knihách v 19. století. Kromě vývoje mrtvorozenosti bude pozornost věnována

[1] Radek LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu*, *Historická demografie* 31, 2007, s. 21–48; Barbora JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském panství Škvorec od poloviny 18. do konce 19. století. Poznatky získané propojením tradičních a pokročilých metod historické demografie a metod historické sociologie*, Disertační práce, Univerzita Karlova 2020.

principu matriční evidence, ale rovněž i důvodům, proč se děti narodily mrtvé, či otázce, zda nemanželský původ dítěte mohl ovlivnit jeho předčasné úmrtí.

Výsledky analýzy jsou uvedeny na příkladu komparace měst Svitavy a Litomyšl. Městské prostředí bylo vybráno, jelikož doposud máme pro 19. století k dispozici více dat z venkovských farností než z měst.^[2] Srovnání dvou uvedených míst nám navíc umožní zjistit, zda se nějakým způsobem lišil princip české a německé evidence, a také to, nakolik charakter města a případné změny v procesu industrializace ovlivnily i počty mrtvě narozených.

Studie se zaměřuje na období let 1785–1914. Rok 1785 byl vybrán jako počáteční, jelikož na základě císařského patentu Josefa II. z února 1784 začaly být matriky vedeny novým způsobem. Oproti dřívější době začaly být jednotnější, přesnější a postupně i stále podrobnější. Ke sjednocení došlo i v otázce jazykové, dříve převažující latina byla nahrazena češtinou a němčinou.^[3] Matriky obou měst jsou pro sledované období dochovány v ucelené řadě a můžeme tak sledovat vývoj demografických jevů v dlouhém časovém období. Excerpce dat je možná až do vypuknutí první světové války. Analyzovat změny trendů v následujícím období prozatím nelze, jelikož potřebné matriky nejsou doposud přístupné veřejnosti.^[4]

Prezentované údaje o mrtvě narozených dětech byly zjištěny částečnou jmenovou excerpcí dat.^[5] U všech mrtvorozenců byl vyexcerpován údaj o roce a měsíci narození/úmrtí, o pohlaví dítěte, jeho původu (manželský/nemanželský), příčině

---

[2] Výsledky z městského prostředí lázeňského města Jeseník interpretoval Petr ZATLOUKAL, *Mrtvorozenost dětí v církevních matrikách na Jesenícku v „dlouhém“ 19. století*, Jesenícko. Vlastivědný sborník 18, 2017, s. 14–23; dále R. LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost*, zejm. s. 31–39; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI, *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace (od 60. let 19. století do první světové války)*, Ostrava 2014; okrajově téma zmiňuje i Jana KOLOUCHOVÁ, *Obraz mortality chebské farností sv. Anny 1787–1901*, *Historická demografie* 39, 2015, s. 88–89; pro venkovské prostředí např. Alexandra ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*. Diplomová práce FF Univerzity Pardubice, Pardubice 2009; Šárka JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Zdechovice v letech 1790–1899*. Diplomová práce FF Univerzity Pardubice, Pardubice 2010; B. JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském panství*, s. 111–115; Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, *Historická demografie* 30, 2006, s. 67–143.

[3] Ladislav NEKVAPIL – Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Prameny pro výzkum sociálních a náboženských dějin českého raného novověku*, Pardubice 2013, s. 29.

[4] Matriční knihy jsou do příslušného oblastního archivu předávány po uplynutí zákonné lhůty. Od posledního zápisu v knize narozených musí uplynout 100 let a v knihách oddaných a zemřelých 75 let. Zákon č. 301/2000 Sb. Zákon o matrikách, jménu a příjmení a o změně některých souvisejících zákonů. Dostupné z URL: <<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2000-301>> (20. 4. 2021).

[5] Při porovnání záznamů v matrikách zemřelých a v matrikách narozených bylo pro srovnání využito datum narození/úmrtí dítěte a jméno/jména rodičů.

smrti, místě narození/úmrtí a o asistenci při porodu (porodní bába/lékař). Výsledky byly zpracovány pomocí MS Excel.

Srovnání vývoje v Litomyšli a ve Svitavách v 19. století

Svitavy a Litomyšl byly v 19. století velmi rozdílnými městy. Přesto, že města dělila pouze dvacetikilometrová vzdálenost, šlo o dva velké kontrasty. Kromě odlišné národnostní skladby obyvatel se jednalo především o rozdílný populační, stavební, průmyslový a také kulturní vývoj. Naopak shodná byla katolická víra u naprosté většiny obyvatelstva obou sídel.

České město Litomyšl vstoupilo do 19. století jako významné centrum vzdělanosti s bohatou kulturní tradicí. V první polovině století se město modernizovalo. Po ničivém požáru v roce 1814 byla započata klasicistní proměna města. Během ní došlo například k přestavbě městských domů, ke zbourání hradeb a bran a ke zpevnění příjezdových cest spojující Litomyšl s okolními městy, čímž město ještě posílilo svoji strategickou pozici na silnici z Hradce Králové směrem na Olomouc.^[6] Na svou předchozí slávu se snažilo navázat budováním nových vzdělávacích institucí a spolků a stalo se i sídlem řady významných úřadů. Tím však rozvoj města de facto skončil. Vybudování železniční trati Praha – Brno přes sousední Českou Třebovou a Svitavy sice zachovalo Litomyšli její malebnost, ale význam města byl doslova odsunut na druhou kolej. Ani lokální vlakové spojení s Vysokým Mýtem a Chocní v roce 1882 na situaci nic nezměnilo.^[7] Až do první světové války zůstala Litomyšl venkovským městem bez průmyslového rozvoje. Tato skutečnost se odrazila v klesajícím či pouze pozvolném populačním a stavebním vývoji (tabulka č. 1).^[8]

Oproti Litomyšli prošly Svitavy v 19. století přímo dynamickým vývojem. Už od raného novověku patřilo k obživě zdejších lidí především textilnictví. Od domácí výroby se postupně přešlo k manufakturám a v průběhu 19. století i k tovární výrobě. Původně zpracovávaný len byl nahrazován dováženou bavlnou.^[9] Svitavy se staly velice významným centrem textilní výroby především díky souhře dvou faktorů. Prvním byly výhodné vojenské zakázky, a to nejen pro domácí

---

[6] Radoslav FIKEJZ – Vladimír VELEŠÍK, *Historie a současnost podnikání na Svitavsku, Litomyšlsku, Poličsku, Moravskotřebovsku a Jevíčsku*, Žehušice 2003, s. 90.

[7] Tamtéž, s. 93.

[8] Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku III*, Kolí-Mi, Praha 2002, s. 567. K historii města dále např. Milan SKŘIVÁNEK, *Litomyšl: starobylé město*, Praha 1997; M. SKŘIVÁNEK, *Litomyšl*, Praha 2006; M. SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009: město kultury a vzdělání*, Litomyšl 2009; Zdeněk NEJEDLÝ, *Litomyšl: tisíc let života českého města*, Litomyšl 1934; Oldřich PAKOSTA, *Litomyšl, symbolika města a jeho historických částí*, Litomyšl 2017; Jaroslav GLOSER, *Litomyšl: městem krok za krokem*, Praha 2005.

[9] Josef BARTOŠ – Jiří FRAJDL aj., *Svitavy. Dějiny a současnost města*, Svitavy 1987, s. 40–46.

trh. Svitavské výrobky si našly početná odbytiště na území celé monarchie i za jejími hranicemi. Zvláště proslavený byl především svitavský barchet používaný na podšívky.^[10] Zásadním rokem se však stal rok 1849, kdy byla otevřena železniční trať Praha – Brno vedoucí právě přes Svitavy, čímž byla započata největší vlna industrializace.^[11] Do první světové války zde bylo otevřeno přes 30 textilních firem, které zaměstnávaly více jak 3 000 továrních a přes 2 000 domácích dělníků.^[12] Díky tomu si město vysloužilo přezdívku „moravský Manchester“. Vysoké úrovně dosáhl i zdejší potravinářský průmysl (pivovar, tabáková továrna) a také strojírenská výroba.^[13] Napojení na hlavní železniční trať, rychlý rozvoj průmyslu a nové pracovní příležitosti způsobily populační a stavební boom. Počet obyvatel se během druhé poloviny 19. století více než zdvojnásobil. V roce 1854 zde žilo 4 500 lidí a dle výsledků sčítání z roku 1910 již 9 649 osob.^[14] Stejná zůstala pouze jejich národnostní a náboženská skladba. Naprostá většina zdejších obyvatel byla katolického vyznání a hlásila se k německé národnosti.^[15]

TABULKA Č. 1. VÝVOJ POČTU OBYVATEL V LITOMYŠLI A VE SVITAVÁCH
V LETECH 1869–1910

TABLE 1. POPULATION DEVELOPMENT IN LITOMYŠL AND SVITAVY IN 1869–1910

Rok	Litomyšl	Svitavy
1869	7 150	5 800
1880	7 689	6 351
1890	8 296	7 787
1900	7 992	9 029
1910	7 794	9 649

Zdroje / Sources: K. KUČA, *Města a městečka III*, Kolí–Mi, s. 555; VII, Str–U, s. 224–225.

[10] Barchet je pevná bavlněná látka, více: R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 23–25.

[11] Radoslav FIKEJZ – Vladimír VELEŠÍK, *Kronika města Svitavy*, Svitavy 2006, s. 104.

[12] R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 32.

[13] Tamtéž, s. 32–36; R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 130.

[14] R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 24–25.

[15] Podle výsledků sčítání z roku 1910 se k české obcovací řeči přihlásilo pouze 35 z celkového počtu 9 649 obyvatel. R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 164. Více o historii města např. Jan KOPECKÝ, *Svitavy: 700 let města*, Brno 1956; Radoslav FIKEJZ, *Svitavy*, Praha 2010; Josef VENDOLSKÝ – Pavel STEJSKAL, *Historie místní dráhy Svitavy – Polička – Žďárec u Skutče*, Polička 2016.

Charakteristika pramene

Informace o mrtvě narozených dětech byly vyexcerpovány z katolických matrik narozených a zemřelých měst Litomyšl a Svitavy spadajících do časového období let 1785–1914. Matriční knihy zmíněných míst jsou uloženy ve Státním oblastním archivu v Hradci Králové a jsou dostupné v digitální verzi.^[16] Všechny použité matriky měly již podobu předtištěných rubrikových formulářů, starší větná forma zápisu byla použita již jen výjimečně. Objevovala se v první polovině 19. století v matrikách narozených a měla odlišit zápisy mrtvě narozených dětí od živě narozených, u nichž se záznamy o narození vyplňovaly klasicky do rubrik. Postupně se však od této praxe zcela upustilo. Svitavské matriky byly vedeny v němčině a litomyšlské v češtině.^[17] V každém městě tak používali matriční formulář se záhlavím v příslušném jazyce.^[18] Obecný princip vedení matrik a jejich obsah byl až na výjimky v obou městech shodný.

Nejdříve se mrtvorozené děti zapisovaly do matrik zemřelých. Jak ve Svitavách, tak v Litomyšli se začaly zapisovat od dvacátých let 19. století. Je možné, že pro mrtvorozence byla dříve vyčleněna samostatná matriční kniha, která se však nedochovala ani v jednom z měst. Tuto informaci se však nepodařilo doložit. Rubriky, které se v matrikách zemřelých vyplňovaly, zůstaly po celou dobu v podstatě shodné. Jediná změna byla ta, že informace o zemřelém a jeho rodině začaly být v průběhu století podrobnější.

Farář na prvním místě do matriky zapisoval datum úmrtí a pohřbení dítěte. Mrtvorozeneci nemohli mít jako nekřtění řádně vystrojený pohřeb, a proto se data v naprosté většině případů shodovala, nebo je dělil jeden den.^[19] Následoval údaj o místě úmrtí, což byl buď dům rodičů, nebo nemocnice. V Litomyšli se jednalo

---

[16] Státní oblastní archiv Hradec Králové, Sběrka matrik Východočeského kraje, Farní úřad římskokatolické církve Litomyšl, matriky narozených 1785–1914 a matriky zemřelých 1785–1914; Farní úřad římskokatolické církve Svitavy, matriky narozených 1785–1914 a matriky zemřelých 1785–1914. Použita byla digitalizovaná verze matrik: Dostupné z URL: <https://vychodoceskearchivy.cz/wp-content/uploads/2020/08/8700_Sbirka-matrik-Vychodoceskeho-kraje-1587-1949_NAD_190-stav-2020-08-18.pdf> (20. 12. 2021).

[17] Němčina se v litomyšlských matrikách objevovala v první polovině 19. století především při uvádění příčin úmrtí.

[18] K vývoji matričního zápisu např. Eduard MAUR, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, Historická demografie 3, 1969, s. 4–19; Eduard MAUR, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, Historická demografie 6, 1972, s. 40–58; L. NEKVAPIL – Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Prameny pro výzkum*, s. 28–31.

[19] S větší prodlevou byly mrtvě narozené děti pohřbívány pouze výjimečně. Jako příklad můžeme uvést mrtvě narozené dítě švadleny Františky Nespěchalové v roce 1897. Františka porodila 22. února, dítě bylo pohřbeno až po šesti dnech. Nejspíše totiž nebyly jasné okolnosti jeho úmrtí, jelikož do matriky byla připsána poznámka, že mrtvola byla ohledána c. k. soudní komisí.

pouze o uvedení čísla popisného, ve Svitavách začali ke konci 19. století připisovat i název ulice.

Jako další uváděl farář údaje o dítěti a jeho rodičích. Informace o zemřelém byla většinou velice stručná. Ve Svitavách se omezili na obecné spojení „*mrtvě narozené dítě*“, případně bylo ještě specifikováno jeho pohlaví. V Litomyšli byla škála použitých výrazů pestřejší. Kromě již zmíněného slovního spojení se používala označení „*mrtvorozeně, nedochůdče, umrlé dítě, umrlé mrtvorozeně, umrlý hošík, mrtvé nekřtěně, nekřtěný mrtvorozenec, dítko mrtvý se narodilo, mrtvě na svět přišlo*“. Po roce 1900 se začalo připisovat i datum narození dítěte, které se tedy shodovalo s datem úmrtí a často i s datem pohřbení.

Zpočátku se do matriky uváděly jen údaje o otci dítěte – jeho jméno a příjmení, povolání nebo sociální postavení a bydliště. Na přelomu 19. a 20. století se v zápise objevuje i křestní jméno matky. V případě nemanželských dětí se zapisovalo jméno a příjmení matky, její bydliště a případné povolání, dále jméno a bydliště jejího otce.

Následující oddíl v matričních knihách byl vyhrazen pro vyplnění tří informací: jednalo se o náboženství, pohlaví a původ zemřelého. Pohlaví a původ dítěte byly vyplněny takřka u všech dětí, případně je bylo možné odvodit ze zápisu o mrtvém. Naopak kolonka týkající se víry zůstávala prázdná nebo proškrtnutá, jelikož mrtvě narozeným nemohla být udělena svátost křtu.^[20] Podobně tomu bylo i v oddílu vyhrazeném pro věk a nevyplněné zůstávalo i místo, kam mělo být zapsáno jméno duchovního, který zesnulého vyzpovídal a zaopatřil. Naopak vždy bylo vyplněno jméno osoby, která dítě pohřbila. Mrtvorozence pohřbíval hrobař, proto zde stálo jeho jméno. Do svitavských matrik se také často dopisovala věta, že dítě bylo pohřbeno v oddělené části hřbitova určené pro sebevrahy a mrtvě narozené děti.

Rozdílně se v obou městech přistupovalo k vyplnění rubriky pro příčiny úmrtí. Do poloviny 19. století zůstávala tato kolonka v obou městech prázdná, nebo byla jako příčina smrti uváděna ona mrtvorozenost. Vyjma několika konkrétnějších zápisů na počátku 20. století zůstala tato praxe v Litomyšli až do první světové války. Oproti tomu ve Svitavách se od padesátých let 19. století uváděl důvod úmrtí mrtvorozenat velice konkrétně.

Mrtvě narozené děti se začaly postupně souběžně evidovat do matrik zemřelých i do matrik narozených. Přestože byl počátek zapisování těchto dětí v matrikách zemřelých v obou městech takřka shodný (dvacátá léta 19. století), nepanovala tato shoda u matrik narozených. Ve Svitavách se záznamy začínají v souvislé řadě objevovat během čtyřicátých let 19. století, v Litomyšli až o půl století později. Záleželo tedy na rozhodnutí zapisovatele a jeho pečlivosti.

V matrikách narozených faráři vyplňovali řadu údajů totožných s matrikou zemřelých – datum úmrtí pouze nahradilo datum porodu a den pohřbu termín křtu. Po vyplnění čísla popisného následovala kolonka, do které se zapisovalo jméno dítěte. Do té faráři uváděli identická slovní spojení určená pro označení

^[20] Výjimky jsou zmíněny na následujících stranách.

mrtvorozenců jako v případě matrik zemřelých. Stejně byly vedeny i rubriky týkající se náboženství, pohlaví a původu dítěte. Ve srovnání s matrikami zemřelých byly obsáhlejší údaje o rodičích. O těch se uvádělo víc detailů, a to jak v případě otce, tak v případě matky. U otce se zapisovalo jeho jméno a příjmení, náboženství, povolání či sociální postavení a bydliště, následovaly tytéž informace o jeho otci a jméno, rodné příjmení a bydliště matky. U matky dítěte faráři evidovali její jméno, náboženství a totožné informace o rodičích jako v případě otce dítěte. V průběhu devadesátých let 19. století se u obou rodičů zaznamenávalo i datum a místo jejich narození a také datum sňatku.

Porodní bába byla původně připisována na počátek každého záznamu – zpravidla se uváděla pod datum narození či ke jménu dítěte. Postupně jí byla vyhrazena samostatná kolonka, do které se udávalo její jméno a příjmení, bydliště včetně čísla domu a od konce 19. století také to, zda byla zkoušená.^[21] Kolonka pro jméno duchovního, který vykonal řádný křest, zůstávala v případě mrtvorozených prázdná, stejně jako kolonka určená pro jména kmotrů.

Evidence mrtvě narozených dětí v letech 1785–1914

První záznam o mrtvě narozeném dítěti byl ve Svitavách zapsán v červnu 1820, a to do matriky zemřelých. Do těchto matrik byly zaevidovány takřka všechny mrtvě narozené děti (98,6 %).^[22] Od čtyřicátých let 19. století začaly být zároveň evidovány i do matrik narozených. V letech 1840–1849 se do matrik narozených ve srovnání s matrikami zemřelých uvádělo jen každé desáté mrtvorozené. Pravděpodobně vždy záleželo na konkrétním zapisovateli, zda se rozhodl dítě zapsat i do matriky narozených, anebo pouze do matriky zemřelých. V následujícím desetiletí bylo již duplicitních záznamů skoro 70 % a poté až do konce století 80–90 %. V letech 1900–1914 byly vyjma jednoho záznamu všechny mrtvorozené děti zapsány souběžně do matrik narozených i zemřelých.

„Umrle dítě“ Johany Hanusové narozené v červenci roku 1822 bylo prvním zaevidovaným mrtvorozencem v Litomyšli. Ve srovnání se Svitavami však v Litomyšli téměř po celé 19. století sloužily k zaznamenávání mrtvorozenců pouze matriky zemřelých. V letech 1820–1889 byly do obou matrik současně zapsány jen dvě mrtvě narozené děti. Praxe souběžného uvádění do matrik narozených a zemřelých zde měla oproti Svitavám půl století zpoždění. V letech 1890–1899 byla do matrik narozených uvedena jen polovina mrtvě narozených zapsaných v matrikách zemřelých. V následujícím období bylo shodných záznamů 92 %.

---

[21] K tématu nejnověji Milena LENDEROVÁ a kol., *Ženy s kufříkem a nadějí. Porodní báby a asistentky v českých zemích od poloviny 19. století do poloviny 20. století*, Praha 2019; Hana STOKLASOVÁ (ed.), *Porodní bába? Asistentka? Porodní deníky z let 1898–1954*, Pardubice 2018.

[22] Devět mrtvorozených dětí bylo uvedeno pouze do matriky narozených. Důvod není zřejmý.

V matrikách narozených i v matrikách zemřelých byly mrtvě narozené děti většinou evidovány spolu s ostatními zápisy. Pouze několikrát se stalo, že záznam o mrtvorozenci byl dopsán s několikadenním či týdenním zpožděním. Pro některé roky v průběhu šedesátých a sedmdesátých let 19. století nebyly záznamy o mrtvě narozených zařazovány průběžně, ale až hromadně na konci daného roku. Následně se však faráři vrátili k chronologické evidenci, kterou používali až do vypuknutí první světové války.

Problematika evidence mrtvorozenců

Výše uvedeným způsobem byla do svitavských a litomyšlských matrik zaevidována většina mrtvě narozených. Některé záznamy však byly sporné a nejednoznačné, a proto je nutné před prezentací zjištěných výsledků odpovědět na následující tři otázky:

1. Jaké záznamy byly zařazeny do celkové databáze mrtvě narozených dětí?

Odpověď na tuto otázku není tak jednoduchá, jak by se na první pohled mohlo zdát. Jako problémová se totiž ukázala stručná evidence v první polovině zkoumaného období. V matrikách zemřelých obou měst bylo zapsáno velké množství dětí, u nichž bylo obtížné rozhodnout, zda je zařadit mezi živě nebo mrtvě narozené. Jednalo se o záznamy, kde byla kolonka určená pro věk prázdná či proškrtnutá. O tom, že by však dítě přišlo na svět bez známek života, však nebyla v zápisu žádná zmínka. Mohlo se tedy jednat o děti, které zemřely bezprostředně po porodu, a jelikož žily jen pár okamžiků, nebylo jejich stáří vyplněno. Zároveň ale mohlo jít také o mrtvorozence a skutečnost, že dítě přišlo na svět bez známek života, mohla být poznamenána právě neuvedením věku dítěte. Pro odůvodnění prvního či druhého vysvětlení však nemáme žádné důkazy.

Ve výsledku bylo jako rozhodující použito slovo „mrtvorozené“. Do celkového vzorku tak byly zahrnuty pouze zápisy, kde doslovně stálo, že se dítě narodilo mrtvé. Sporné záznamy, u kterých tento výraz nebyl použit, byly zahrnuty mezi živě narozené děti zemřelé krátce po porodu. V Litomyšli bylo těchto nejednoznačných zápisů 112 a ve Svitavách 97.

2. Jaký význam měl pojem „mrtvorozený“?

V prostudovaných matrikách měl pojem „mrtvorozený“ širší význam, než bychom mohli předpokládat. Do matrik se pod tímto označením evidovaly také potraty. Medicína v dané době rozdíl mezi aborty a porody mrtvých dětí (předčasné či v termínu) jasně definovala. O potratu se hovořilo, pokud těhotenství skončilo do 28. týdne. Jestliže zemřelo dítě během 28. až 36. týdne, jednalo se o předčasný porod, po 36. týdnu o porod včasný.^[23] Duchovní, kteří pořizovali záznamy

[23] Čeněk KRÍŽEK, *Základové porodnictví pro lékaře*, Praha 1876, s. 40. Dnes se se pod definicí „mrtvě narozené dítě“ rozumí „plod narozený bez známek života, jehož hmotnost je 500 g a více, nelze-li porodní hmotnost určit, narozený po 22. dokončeném týdnu těhotenství, a nelze-li délku

do studovaných matrik, případy takto nerozlišovali a uváděli všechny souhrnně jako mrtvorozence. Důkazem evidence abortů jsou příčiny úmrtí ve svitavských matrikách, které se u mrtvě narozených začaly detailně psát od padesátých let 19. století. Kromě komplikovaných a předčasných porodů se jako příčina úmrtí u mrtvě narozených objevoval i výraz „Faulgeburt“, tedy abortus.^[24] Zapisován byl především v letech 1890–1914. V Litomyšli takto přesně důvody úmrtí definovány nebyly.

Kvůli nedostatečné evidenci však od sebe nemůžeme případy mrtvorozenosti a potratovosti konkrétně rozlišit, a proto nebyly zjištěné aborty z celkových výsledků vyloučeny. Evidence potratů však nebyla jen specifikem dané oblasti. Do matrik byly zapisovány například na panství Škvorec, jak dokládá Barbora Janáková Kuprová.^[25]

V důsledku výše uvedeného faktu lze namítnout, že je na následujících řádcích pojem mrtvorozenost užíván chybně, jelikož šlo současně také o potratovost. Pro zjednodušení bude však i nadále používán souhrnný výraz *mrtvorozenost*.

3. Jaké neshody ukázalo srovnání matričních zápisů?

Při porovnávání duplicitních záznamů v matrikách narozených a zemřelých bylo zjištěno, že faráři mnohokrát chybovali. Méně závažné chyby se týkaly například uvedení jiného křestního jména jednoho z rodičů, špatného čísla popisného nebo také nesouhlasilo zapsané pohlaví dítěte. Takové chyby byly ale běžné, faráři se jednoduše upsali a celkové výsledky tím nebyly nijak ovlivněny.

Závažnější je fakt, že záznam v matrice narozených několikrát uváděl jiný příchod dítěte na svět než matrika zemřelých. Těchto případů nebylo mnoho. V Litomyšli nebyl zjištěn žádný, ve Svitavách pouze dva. Přesto však toto zjištění vyvolává otázku, jak pečlivě byly vlastně matriky vedeny. První odlišný záznam byl zjištěn při porovnání zápisů v matrikách narozených a zemřelých týkající se dítěte tkalce Patricie Christa a jeho ženy Barbory v roce 1864. V matrice narozených je dítě uvedeno jako mrtvě narozené, ačkoli datum křtu je vyplněno. Matrika zemřelých však uvádí, že dítě dostalo jméno František a žilo čtvrt hodiny. Svátost křtu mu zjevně skutečně udělena byla (zcela pravděpodobně šlo o nouzový křest), a proto bylo dítě pohřbeno zdejším kaplanem, a to až za dva dny. Další nejasný záznam byl v matrikách zjištěn o půl století později, když 3. března roku 1904 pomáhala porodní bába Terezie Friedlová při porodu Marii Helferové, rozené Prokeschové.

---

těhotenství určit, nejméně 25 cm dlouhý, a to od temene hlavy k patě ... Pakliže plod či embryo neprojevuje známky života či je vypuzeno dříve než ve 22. týdnu těhotenství či má porodní váhu menší než 500 g, hovoří se o spontánním potratu.“ Olga DUBOVÁ – Michal ZIKÁN, Praktické repertorium gynekologie a porodnictví. Pro přípravu ke specializačním zkouškám, Praha 2019, s. 492–493.

[24] Vilém WEISS – Vítězslav JANOVSKEÝ – Jindřich ZÁHOŘ, *Názvosloví lékařské a lékárnické*, Praha 1881, s. 32.

[25] B. JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském panství*, s. 113.

Dcera Josefa Helfera a jeho ženy Marie však dle matriky narozených přišla na svět mrtvá. Datum křtu, jména kmotrů a faráře zůstaly nevyplněné. V této době se již všechny mrtvě narozené děti zapisovaly souběžně do matrik narozených i do matrik zemřelých. Žádné mrtvě narozené dítě však v matrikách zemřelých 3. března 1904 uvedeno není. Je zde však zápis, že 6. března zemřela dcera Josefa Helfera a manželky Marie, rozené Prokeschové. Údaj o délce života je špatně čitelný, patrně se jedná o dvě hodiny. Ačkoli dle tohoto zápisu nemělo dítě jméno, muselo být pokřtěno, jelikož jej 8. března pohřbil farář.^[26] Oba výše uvedené byly jako sporné z evidence vyloučeny.

Třetí problém týkající se neshody evidence je již závažnější. Nevyskytnul se pouze u jednotek případů, ale u 69 záznamů, které již mohly uvedené hodnoty mrtvorozenosti ovlivnit. Řeč je o udělování křtu z nouze mrtvě narozeným dětem.

Křest z nouze měl svá jasně daná pravidla. Udělen mohl být dítěti, u kterého hrozilo nebezpečí náhlého úmrtí. „*Křest z naléhavé potřeby jest onen skutečný křest, který se uděluje poléváním pravou přirozenou vodou a současným vyslovením křestní formule, avšak, vzhledem k nebezpečí života křtěncova, beze všech ostatních, jinak předepsaných modliteb a obřadů.*“^[27] Udělit jej mohl laik i klerik, muž i žena, věřící i nevěřící. Musel pouze dodržet postup stanovený církví. Většinu dětí křtila z nouze porodní bába. Kněz měl porodní báby pravidelně každé tři měsíce poučovat, jak postupovat, aby byl křest z nouze uznán za platný. Bába si měla vždy dobře promyslet, zda je pro udělení takového křtu skutečně důvod. Mezi ty se počítaly především komplikovaný porod a zesláblé novorozeně.^[28] Aby byl nouzový křest uznán církví jako platný, musely být splněny tři podmínky: bába měla dát najevo úmysl, že chce dítě nouzově křtít, k polití mohla použít pouze vodu a musela vyslovit správnou křtící formuli.^[29] Kmotři obřadu nemuseli být přítomni, církev ale vyžadovala, aby u něj byli přítomni jeden či dva lidé, kteří mohli celý akt potvrdit.^[30]

Bába většinou byla na takovou situaci připravena a nosila si vodu převařenou. Použít se ale mohla i jiná voda. „*Při křtu z neodkladné potřeby nemá býti čas mařen a nebezpečí stupňováno opatřováním vody svěcené; budiž užito obyčejné vody přirozené, jež po ruce jest: ze studny, z pramene, potoka, řeky, jezera, moře; dešťové, nebo z rosy sebrané, z rozpuštěného sněhu nebo ledu, teplé nebo studené, čisté nebo – když jiné není – třeba kalné.*“ Žádná jiná tekutina kromě vody nemohla být použita. Pokud ano, nebyl křest platný. „*Kdyby užila vody uměle připravené,*

---

[26] Na podobné neshody v záznamech poukazuje také P. ZATLOUKAL, *Mrtvorozenost na Jesenicku*, s. 18.

[27] Gabriel PECHÁČEK, *Křest z naléhavé potřeby*, Časopis katolického duchovenstva 40, 1899, č. 4, s. 209.

[28] Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v českých zemích v „dlouhém“ 19. století*, Pardubice 2017, s. 121–122.

[29] G. PECHÁČEK, *Křest z naléhavé*, s. 212.

[30] H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové*, s. 123.

např. růžové, kolínské, nebo piva, vína, kořalky, mléka, oleje, slin a p., jest takový křest neplatný.“^[31] Samotný akt polévání byl jednodušší než u řádného křtu – dítě nemuselo být polito třikrát a ani ve tvaru kříže. Stačilo pouze jednou, bez kříže, ale vždy při současném a doslovném vyslovení formule „*Já tě křtím ve jménu Otce i Syna i Duchy Svatého*“. Pokud by došlo byť jen k minimální odchylce od této formule, byl křest pokládán za neplatný. Stručně a jasně řečeno: nemohlo zde být řečeno ani víc, ani míň.^[32] Jediné, co mohlo být k formulí přidáno, byla tzv. podmínka ve znění „*žiješ-li*“. Tu bába užila převážně v případech pochybností, zda je dítě skutečně živé, například, pokud dítě křtila ještě v těle matky. Jestliže byla vyslovena tato podmínka, bylo možné pokřtít děti už v raném stádiu těhotenství a rovněž děti potracené, případně deformované.^[33] Pakliže se zdravotní stav dítěte zlepšil a přežilo, byl křestní obřad řádně doplněn v kostele.

Církev tedy jasně stanovila, kdy bylo možné dítě nouzově pokřtít a jaké podmínky musely být splněny, aby byl křest uznán za platný. Srovnání záznamů ve svitavských matrikách narozených a zemřelých odhalilo, že zdejší porodní báby udělovaly křest i mrtvě narozeným dětem. Do matriky narozených bylo zapsáno křestní jméno dítěte a bylo k němu připsáno, že bylo pokřtěno z nouze přítomnou porodní bábou. Uvedené datum porodu a křtu bylo tedy shodné, kolonky pro kmotry byly prázdné. Na první pohled se záznam jevil jako typický křest z nouze – zdravotní stav dítěte

[31] G. PECHÁČEK, *Křest z naléhavé*, s. 213–214; srov. H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové*, s. 122–123.

[32] G. PECHÁČEK, *Křest z naléhavé*, č. 5, s. 301–302.

[33] H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové*, s. 123. „*Budiž předem připomenuto, že křest z potřeby plodů potracených, vypuzených a předčasných smí jen za následujících podmínek vykonati: a) Když vypuzené útvary jsou čerstvé (ne zsinalé, žlutavé nebo snad již nahnílé). b) Když byly před udělením blány, plod obklopující, opatrně otevřeny. c) Když při vypuzeném útvaru určité zjištěno bylo vejce. Na pouhém zásnětu, ať masitém nebo hroznovém, žádný křest vykonán býti nesmí. Jsou-li zmíněné tři podmínky, udělí se křest z potřeby slovy: Žiješ-li a jsi-li schopen, já tě křtím ve jménu Otce i Syna i Duchy Svatého; budiž pak to vykonáno beze všeho průtahy, ježto život plodů potracených a předčasně porozených velmi snadno zhasne. Vzhledem k času, kdy potracení nebo vypuzení se stalo, jakož i způsobu, kterým je křest z potřeby: 1. Příklad: Potracení stalo se v první šestnácti týdnech těhotenství. Tu jsou plody ještě velmi malinké a zrodí se obyčejně v blanách vaječných. Křest z potřeby vykoná se nejlépe takto: Plod uchopí se palci a ukazováky obou rukou, ponoří se do přirozené, vlažné vody, ve vodě opatrně protrhne se blána vaječná, a současně vyřknou se slova: Žiješ-li a jsi-li člověk, já tě křtím ve jménu atd. 2. Příklad: Potracení nebo vypuzení stalo se po šestnáctém týdnu těhotenství. Tu jest plod již větší a pokřtí se tímto způsobem: Plod vezme se levou rukou, pravou otevrou se opatrně blány, voda plodová se zvolna odkape, načež lije se na plod vlažná voda, přičemž se řekne: Žiješ-li a jsi-li schopen, já tě křtím atd. 3. Příklad: Jeden hlavní, potracený nebo vypuzený plod jest v druhém strostlý nebo do téhož vrostlý. Pochybuje-li se v tomto případě zároveň o životě zrozeného dvojtvary, křtí se hlavní plod slovy: Žiješ-li a jsi-li schopen, já tě křtím ve jménu atd., druhý plod pak slovy: Žiješ-li a nejsi-li pokřtěn, já tě křtím atd.“ Gabriel PECHÁČEK, *Těžké případy křtu z neodkladné potřeby*, *Časopis katolického duchovenstva* 40, 1899, č. 7, s. 417–418.*

nebyl po porodu nejspíše dobrý, a proto mu porodní bába udělila nouzový křest. A jelikož nebyly doplněny záznamy týkající se řádného křtu, dítě pravděpodobně zemřelo záhy po porodu. Takové záznamy nebyly neobvyklé, ve Svitavách byl nouzový křest udělen 2 % živě narozených dětí. Problém však nastal při porovnání s matrikou zemřelých. Zde záznam uváděl, že ono dítě bylo sice opravdu nouzově pokřtěno, ale zároveň bylo mrtvorozené („z nouze pokřtěné mrtvorozené dítě“). A jelikož bylo pokřtěno, stal se z něj řádný křesťan a dítěti mohl být vystrojen klasický pohřeb za přítomnosti duchovního.

TABULKA Č. 2. KŘTY Z NOUZE UDĚLENÉ MRTVĚ NAROZENÝM DĚTEM
EVIDOVANÉ V MATRIČNÍCH KNIHÁCH VE SVITAVÁCH V LETECH 1785–1914
TABLE 2. EMERGENCY BAPTISM GRANTED TO STILLBORN CHILDREN RECORDED
IN THE REGISTRY BOOKS IN SVITAVY IN 1785–1914

Období	Počet mrvě narozených dětí	Z toho udělen křest z nouze	
		počet	%
1785–1799	-	-	-
1800–1809	-	-	-
1810–1819	-	-	-
1820–1829	15	-	-
1830–1839	30	10	33,3
1840–1849	51	31	60,8
1850–1859	37	8	21,6
1860–1869	58	1	1,7
1870–1879	66	10	15,2
1880–1889	113	4	3,5
1890–1899	118	2	1,7
1900–1914	156	3	1,9
Celkem	644	69	10,7

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených a zemřelých, pozn. č. 16.

Source: Author's own database based on the parish registers of births and deaths, note no. 16.

Porodní bába pravděpodobně těmto dětem udělila nouzový křest s onou podmínkou, a to za nastalé situace: během těžkého porodu se bába začala bát o život dítěte. Dítě v těle matky projevvalo známky života, a proto se jej bába rozhodla nouzově pokřtít s vyslovením podmínky. Porod se však natolik zkomplikoval, že dítě v jeho průběhu zemřelo. Narodilo se tedy mrtvé, ale v době, kdy bába seznala, že ještě žilo, mu udělila nouzový křest. Dítě se díky tomu stalo členem křesťanského společenství a bylo možné uspořádat mu pohřeb. Zda bývalo dítě

během aktu křtu skutečně prokazatelně živé, nebo zda se bába snažila upozorovat nepatrnou stopu života, aby rodiče ušetřila od smrti nekřtěnce, je otázkou. V letech 1830–1839 bylo ve Svitavách tímto způsobem pokřtěno každé třetí mrtvě narozené dítě, v následujícím desetiletí dokonce 31 z celkového počtu 51 mrtvě narozených dětí, což představuje 60,8 %. V letech 1850–1859 bylo z nouze pokřtěno 21,6 % mrtvorozenců. Tato praxe nebyla v letech 1830–1859 dílem pouze jedné konkrétní porodní báby. Dle matričních záznamů udělovaly takový typ křtů takřka všechny báby, které ve Svitavách v dané době působily. V šedesátých letech bylo takto pokřtěno pouze jedno z 58 mrtvě narozených. Naopak v následujícím desetiletí počet takovýchto křtů stoupl na deset a byl celkově udělen 15,2 % mrtvorozenců. Poté se od této praxe nejspíše pod vlivem sekularizace upouštělo a vyskytovala se již jen ojediněle. Celkově byl ve Svitavách udělen křest z nouze 10,7 % mrtvě narozených.^[34] Všech 69 z nouze pokřtěných mrtvorozenců bylo do celkové evidence započítáno. V Litomyšli žádné obdobné případy zjištěny nebyly.

Hodnoty mrtvorozenosti v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914

V letech 1785–1914 bylo v litomyšlských matrikách zapsáno 611 mrtvě narozených dětí a do svitavských o 33 více. V Litomyšli tak na 1000 porodů připadalo skoro 21,8 mrtvě narozených, ve Svitavách dokonce o šest více.

První záznamy o mrtvorozených jsou v litomyšlských matrikách uváděny od dvacátých let 19. století. Během let 1820–1829 do nich bylo zaznamenáno pouze osm případů. V tomto desetiletí dosáhla mrtvorozenost hodnoty 3,5 ‰, zatímco její průměrná hodnota v českých zemích byla 12,1 ‰ a s velkou pravděpodobností tak v této době nebyly ve městě zapisovány všechny mrtvě narozené děti (viz tabulka č. 3). V průběhu let 1830–1879 se evidence nejspíše zdokonalila, zjištěné míry mrtvorozenosti odpovídají výsledkům celozemským (tabulka č. 3). Výjimku představují pouze čtyřicátá léta 19. století. V této době se v Litomyšli opakovaně šířil tyfus a nakažení se mohlo u gravidních žen zapříčinit porod s nešťastným koncem. Naopak po choleroových epidemiích v roce 1832 a 1866 nebyl obdobný vzestup zaznamenán. Od roku 1880 došlo k prudkému vzrůstu mrtvorozenosti, který svého vrcholu dosáhl v posledním desetiletí 19. století. V letech 1890–1899 připadalo na 1 000 narozených takřka 62 mrtvě narozených, což byl dvojnásobek celozemského průměru. Do vypuknutí první světové války došlo k mírnému poklesu, přesto však hodnota skoro 54 ‰ představovala výsledek velmi vysoký.

---

^[34] Za objasnění problematiky nouzového křtu velice děkuji paní Mgr. Haně Stoklasové, Ph.D.

TABULKA Č. 3. SROVNÁNÍ EVIDOVANÉ MRTVOROZENOSTI V LITOMYŠLI A VE SVITAVÁCH V LETECH 1785–1914

TABLE 3. COMPARISON OF RECORDED STILLBIRTHS IN LITOMYŠL AND SVITAVY IN 1785–1914

Období	Litomyšl			Svitavy			Mrtvo-rozenost v českých zemích (v %)*
	celkový počet narozených	počet mrtvě narozených	mrtvo-rozenost (v %)	celkový počet narozených	počet mrtvě narozených	mrtvo-rozenost (v %)	
1785–1799	3210	-	-	1692	-	-	-
1800–1809	2147	-	-	1144	-	-	-
1810–1819	2041	-	-	1288	-	-	9,5
1820–1829	2302	8	3,5	1379	15	10,9	12,1
1830–1839	2138	32	15,0	1595	30	18,9	14,5
1840–1849	2313	62	26,8	1684	51	30,3	16,3
1850–1859	2209	45	20,4	1735	37	21,3	21,7
1860–1869	2091	48	23,0	1914	58	30,3	23,2
1870–1879	2196	43	19,6	1981	66	33,3	25,6
1880–1889	2380	89	37,4	2247	113	50,3	28,3
1890–1899	2391	147	61,5	2835	118	41,6	30,6
1900–1914	2558	137	53,6	3718	156	42,0	28,8
Celkem	27976	611	21,8	23212	644	27,8	-

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených a zemřelých, pozn. č. 16.

Source: Author's own database based on the parish registers of births and deaths, note no. 16.

* Vysvětlivka: Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965, s. 338. Autorka uvádí údaje pro jednotlivá pětiletí, pro potřeby tabulky byly vypočteny průměry za deset (resp. patnáct) let. Pro počáteční roky L. Kárníková hodnoty neuvádí.

*Note: The author presents data for individual five-year periods; for the purposes of the table, averages for ten (or fifteen) years were calculated. L. Kárníková does not provide values for the initial years.

Ve Svitavách přišlo v průběhu dvacátých let 19. století na svět 15 mrtvorozenců. Na 1 000 narozených zde připadalo 11 mrtvorozených dětí, v českých zemích o jedno dítě více. Od třicátých let byla překonána míra celozemská. Právě v této době byly zjištěny případy zmíněných z nouze pokřtěných mrtvorozených, které byly do evidence započítány, a mohly tak způsobit nárůst hodnot, což se na výsledcích projevilo především ve čtyřicátých letech. Zároveň zde stejně jako v Litomyšli několikrát vypukly tyfové epidemie, během kterých se mohla gravidita značně

zkomplikovat. Shodná hranice mrtvorozenosti byla v této době zjištěna i na panství Škvorec, což autorka přisuzuje přesnější evidenci.^[35] Vrcholu dosáhla v osmdesátých letech 19. století, tedy o dekádu dříve než v Litomyšli. V této době připadalo na 1 000 narozených 50 mrtvě narozených, takřka o dvacet více než v českých zemích. Na přelomu 19. a 20. století se hodnota mrtvorozenosti pohybovala v rozmezí 41,6–42 ‰.

Shodně v obou městech došlo od osmdesátých let 19. století k výraznému vzestupu hladiny mrtvorozenosti. Nešlo tedy o důsledek industriální proměny Svitav, jelikož v Litomyšli byl nárůst zjištěn taktéž, ačkoli charakter města se nikterak nezměnil. Prudký vzestup byl pravděpodobně způsoben kombinací několika faktorů. První vysvětlení souvisí se sekularizací.^[36] Porodní báby nejspíše začaly upouštět od praxe, kdy se po porodu snažily u novorozeněte zahlédnout jakýkoliv projev života, aby ho mohly nouzově pokřtít, což mohlo mít za následek zjištěné vyšší počty mrtvorozenců. Druhá teze má dočinění se zmíněnými potraty a jejich pravidelnější evidencí do matrik. V Litomyšli o nich nemáme po celou sledovanou dobu konkrétní zprávy, a to kvůli neuvádění příčin úmrtí u mrtvorozených. Proto nemůžeme toto tvrzení podložit čísly. Ve svitavských matrikách se záznamy o potratech objevují od devadesátých let 19. století. V letech 1890–1899 bylo do matrik zapsáno dvanáct těchto smutných případů. Pokud bychom je odečetli od celkového počtu mrtvorozenců, dostaneme se na číslo 106 a hodnota mrtvorozenosti poklesne na 37,4 ‰. V následujícím období bylo do matrik zapsáno 49 potratů a po odečtu zjistíme hodnotu 28,8 ‰, což přesně odpovídá celozemskému průměru. Dopad třetího možného faktoru již můžeme podpořit čísly v obou městech. Jak ve Svitavách, tak v Litomyšli byly po roce 1900 zaznamenány případy, kdy mrtvé dítě přivedly na svět přespólní rodičky, a to ve zdejších nemocnicích. Pravděpodobně se jednalo o porody, kdy báby usoudily, že je při příchodu dítěte na svět zapotřebí odbornější zásah lékaře v nemocnici. V letech 1900–1914 porodilo v Litomyšli mrtvé dítě 25 žen bydlících jinde. Pokud bychom je odečetli od celkového počtu, klesne hladina mrtvorozenosti na 43,8 ‰. Ve Svitavách bylo ve stejném období takových rodiček 30. Po odečtu by tak mrtvorozenost činila 33,9 ‰ (i s potraty).

Vysokou míru mrtvorozenosti zjistil také P. Zatloukal pro Jeseník. V letech 1901–1905 dosáhla mrtvorozenost hodnoty 45 ‰ a v letech 1906–1910 dokonce 57,5 ‰. Autor si tato vysoká čísla vysvětluje pečlivější evidencí.^[37] Ve Frýdku dosáhla mrtvorozenost maxima v letech 1886–1895, což R. Lipovski dává do souvislosti s nárůstem celkového počtu porodů a okolností, že v té době lékaři neuměli tomuto konci gravidity předejít.^[38] Prudký nárůst mrtvorozenosti nenastal

[35] B. JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském panství*, s. 114–115.

[36] K tématu např. M. LENDEROVÁ, *Ženy s kufříkem*; H. STOKLASOVÁ, *Přechodové rituály*, s. 69–77.

[37] P. ZATLOUKAL, *Mrtvorozenost na Jeseníku*, s. 16–18.

[38] R. LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost*, s. 33–34.

na konci 19. století pouze ve městech, ale i na některých venkovských farnostech. Například v lochenické farnosti byla v letech 1880–1889 hladina mrtvorozenosti pouze 17,7 ‰. Následující desetiletí však vyšplhala až ke 53,3 ‰. Dle V. Kalouskové šlo o odraz lepší evidence a o změnu definování výrazu *mrtvorozenec*.^[39]

Také v sousední Poličce se na počátku 20. století rodilo značné množství mrtvorozených dětí. Na 1 000 živě narozených bylo 42 mrtvorozenců, tedy úplně totožně jako ve Svitavách, ačkoli životní podmínky v průmyslových Svitavách a venkovské Poličce srovnávat nelze.^[40] Ve farnosti Libčany se hodnoty mrtvorozenosti držely v průměru na hodnotě 14 ‰. Od skutečně nízkých čísel, které A. Šikulová zhodnotila jako podregistrované, vystoupala hodnota na počátku 20. století k 30 ‰ uváděným pro české země.^[41] V konfesně smíšené farnosti Zdechovice zjistila Š. Nekvapil Jirásková nižší hodnoty, než které se uvádí pro české země, z čehož vyvodila závěr, že zde mrtvorozené děti rozhodně nebyly zapisovány v reálných počtech.^[42]

Jak ve Svitavách, tak v Litomyšli přicházeli na svět častěji mrtvě narození chlapci.^[43] Ve Svitavách bylo 57,5 % mrtvě narozených mužského pohlaví. V Litomyšli bylo chlapců 58,3 %, dívek 39,9 % a u 1,8 % dětí nebylo pohlaví zapsáno. Mrtvorození mužského pohlaví se rodili častěji i ve výše zmíněných lokalitách, například v Libčanech bylo 55,4 % mrtvě narozených chlapců.^[44] Ve Zdechovicích to bylo pouze 43,0 %, ovšem zde u 16,0 % případů nebylo pohlaví vůbec uvedeno.^[45]

Možné důvody narození mrtvého dítěte

V 19. století kladly příručky gravidním ženám na srdce, aby na sebe co nejvíce dbaly, a to ve všech ohledech. „Žena má činiti vše, co zaručuje dítěti nerušený vývoj až do konce, má se vystříhati všeho, co by vývoj ten rušiti mohlo.“^[46] Pozornost byla v knihách věnována především stravě. Ta měla být pravidelná, kvalitní, výživná, ale zároveň lehká. Z masa se doporučovalo vybírat hovězí, krůtí, kuřata, holoubata a libovou šunku, z ovoce ideálně jahody, třešně, švestky a hrušky (vše pouze

---

[39] V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 99.

[40] Eliška CHADIMOVÁ, *Populační vývoj města Poličky v letech 1800–1909*. Diplomová práce FF Univerzity Pardubice, Pardubice 2015, s. 97.

[41] A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 121–122.

[42] Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 59.

[43] Celozemské výsledky dokládají, že také u živě narozených dětí převažovali chlapci nad dívkami. Poměr se později vyrovnal, jelikož v kojeneckém věku byla častější úmrtí dětí mužského pohlaví. Srov. Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*, Demografie 2003, s. 177–188.

[44] A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 122.

[45] Š. JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 58.

[46] Karel BULÍŘ, *Těhotenství, porod a šestinedělí*, Praha 1903, s. 15.

čerstvém).^[47] Ze zeleniny se důraz kladl především špenát a saláty.^[48] Nejprospěšnější z nápojů byla pro zdravý vývoj plodu voda. Musela však být kvalitní – ideálně převařená a z ověřeného zdroje. Příležitostně si ženy mohly dát i sklenku lehkého piva či kvalitního vína. Budoucí matky se měly vyvarovat jakéhokoli většího stresu a fyzické námahy. „*Není však nutno, aby žena těhotná trávila veškerý čas v líné nečinnosti a zahálce očekávajíc slehnutí, působí to přechasto nejen mrzutosti a nespokojenost v rodině, ale i zhusta příčinou bývá nešťastného porodu.*“^[49] Omezit se tak měly na péči o starší děti, lehčí domácí práce a poklidné procházky v přírodě. Důrazně se varovalo před nošením těžkých věcí, vykonáváním jakékoli náročné fyzické aktivity (včetně pohlavního styku), jako nebezpečné byly zmiňovány i prudké pohyby, jízda na koni a rychlá jízda na vozu. „*Neopatrný pohyb mnohdy stačí – a veta po naději, štěstí a radosti, jež žena s pýchou pod srdcem nosila.*“^[50] Stejně důležitá pro zdárný průběh těhotenství byla každodenní hygiena (především rodidel), často měněné ložní a osobní prádlo a čisté, světlé a větrané obydlí.^[51]

Teorie a praxe týkající se životního stylu během těhotenství však byly dvě rozdílné věci. Výše uvedená doporučení stran kvalitní stravy, psychické pohody a vykonávání nenáročných prací byl luxus, který si mohla dovolit jen hrstka žen. Řada těhotných strádala ve všech ohledech a pracovat zkrátka musela. Takovou skupinou byly bezesporu svobodné matky. Svědčí o tom srovnání podílů mrtvě a živě narozených nemanželských dětí.

Ze 611 mrtvorozenců narozených v Litomyšli bylo 126 nemanželských, tedy 20,6 %. Živě narozených dětí stejného původu se narodilo v průměru 13,4 %. Ve Svitavách bylo nemanželského původu 120 z celkového počtu 644 mrtvě narozených. Jejich podíl tak činil 22,9 %, což bylo o 14,2 procentních bodů více než u živě narozených dětí z lože nemanželského, kterých bylo 8,7 %. Výkyvy v jednotlivých desetiletích mohly být způsobeny malou velikostí zkoumaného vzorku či neúplnou registrací do matričních knih. Až od osmdesátých let se zjištěné údaje držely víceméně na konstantních hodnotách, pravděpodobně v souvislosti s pečlivější evidencí mrtvorozenců. Zjištěné výsledky tedy ukazují, že nemanželský původ dítěte byl zajisté jedním z faktorů, které přispěly k úmrtí dítěte ještě před jeho narozením.

---

[47] Čeněk KRÍŽEK, *Pravá pomoc v těhotenství, při porodu, v šestinedělí a při ženských nemocech. Sbíрка užitečných pravidel a naučení pro pohlaví ženské*, Praha 1889, s. 68–69.

[48] K. BULÍŘ, *Těhotenství, porod*, s. 17

[49] Tamtéž, s. 18.

[50] Tamtéž, s. 17.

[51] Tamtéž, s. 18–20.

TABULKA Č. 4. SROVNÁNÍ POČTŮ NAROZENÝCH NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ A JEJICH PODÍLU Z ÚHRNU VŠECH NAROZENÝCH DĚTÍ PODLE VITALITY V LITOMYŠLI A VE SVITAVÁCH V LETECH 1785–1914

TABLE 4. COMPARISON OF THE NUMBER OF ILLEGITIMATE BIRTHS AND THEIR SHARE OF THE TOTAL NUMBER OF BIRTHS BY VITALITY IN LITOMYŠL AND SVITAVY IN 1785–1914

Období	Litomyšl				Svitavy			
	živě narozené nemanželské děti		mrtvě narozené nemanželské děti		živě narozené nemanželské děti		mrtvě narozené nemanželské děti	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1785–1799	240	7,5		-	22	1,3		-
1800–1809	266	12,4		-	37	3,2		-
1810–1819	323	15,8		-	71	5,5		-
1820–1829	307	13,4	1	12,5	100	7,3	0	-
1830–1839	302	14,3	12	37,5	116	7,4	1	3,4
1840–1849	342	15,2	9	14,5	119	7,3	5	10,9
1850–1859	372	17,2	13	28,9	162	9,5	12	48,0
1860–1869	395	19,3	9	18,8	189	10,2	19	48,7
1870–1879	297	13,8	6	14,0	173	9,0	13	24,5
1880–1889	303	13,2	18	20,2	240	11,2	23	25,6
1890–1899	316	14,1	34	23,1	371	13,7	21	21,6
1900–1914	216	8,9	24	17,5	363	10,2	26	20,0
Celkem	3679	13,4	126	20,6	1963	8,7	120	22,9

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených a zemřelých, pozn. č. 16.

Source: Author's own database based on the parish registers of births and deaths, note no. 16.

Obecný nedostatek, strádání a těžká práce svobodných matek mohly mít za následek buď potrat, nebo porod s nešťastným koncem. Ovšem občas byl přesně takový konec těhotenství východiskem z nouze. Někdy se v bezvýchodné situaci ženy rozhodly vzít věc do vlastních rukou a šly svému cíli naproti pomocí drastických prostředků. Jednalo se o záměrné zvedání těžkých břemen, vkládání ostrých předmětů do rodidel, konzumaci bylinných nápojů, silné bouchání na břicho atd.^[52] Některé ženy, které porodily mrtvé dítě, se rozhodly těla zbavit. Sedm záznamů (tři v Litomyšli, čtyři ve Svitavách) zmiňuje nálezy těl takových dětí v jámě, v hnoji, v řece nebo na poli. Jiné ženy se rozhodly pro nejsurovější řešení, a to zabít dítěte po porodu. V Litomyšli bylo během let 1785–1914 zjištěno devět vražd a ve

[52] Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období*, *Historická demografie* 15, 1991, s. 32–33.

Svitavách jedna. Je však možné, že i zde byl počet případů vyšší, pouze nebyly do matriky blíže rozepsány. Ve čtyřech zápisech bylo uvedeno, že dítě zavraždila matka přímo po porodu „nalezena mrtvá, od vlastní matky usmrcena; zamřela následkem těžkého poranění od své vlastní matky; chlapec zadušen matkou; ihned po porodu zardoušen od matky“. U ostatních zápisů jsou informace stručnější, lze ale předpokládat, že smrt způsobila rodička: „nekřtěné dítě, násilná smrt zaškrčením“.

Důvody narození mrtvých dětí

Důvody, proč dítě přišlo na svět mrtvé, nebyly do litomyšlských a svitavských matrik zemřelých velice dlouho uváděny. Kolonka určená k zápisu příčiny smrti (která byla primárně určena pro úmrtí živě narozeného dítěte), zůstávala buď prázdná, nebo proškrtnutá. Případně byla uvedena právě mrtvorozenost.

V Litomyšli faráři takto postupovali až do roku 1914. U 91,0 % mrtvorozenců nebylo vůbec specifikováno, proč se narodili mrtví. U zbylého procenta zápisů již byla kolonka vyplněna, přesto se však nejednalo o příliš věcné zápisy. Nejčastěji bylo narození mrtvého dítěte vysvětlováno slabostí (2,8 %), předčasným porodem (2,6 %) nebo komplikacemi při porodu (1,5 %).

Svitavské matriky byly v tomto ohledu daleko konkrétnější. Zde se uvádění důvodu smrti plodu před jeho narozením stalo zcela běžnou součástí zápisů přibližně od poloviny 19. století. Od osmdesátých let 19. století byly uváděny velice odborně a pravděpodobně se na diagnostice podíleli již přímo lékaři. U 29,0 % případů nebyl důvod úmrtí plodu blíže specifikován. Jedná se však o zmíněné záznamy z první poloviny 19. století, kdy se tato informace ještě nezapisovala.

Nejčastěji se ve svitavských záznamech objevovalo, že se dítě narodilo mrtvé z důvodu předčasného porodu (26,1 %). Nejobvyklejšími příčinami předčasného porodu byly podle lékaře Č. Křížka „namáhavé pohybování tělesné v těhotenství, zdvihání těžkých břemen, jízda na vozech na špatných cestách, úrazy tělesné, zvláště na životě, chybný krok, těžký pád, nemírný tanec, nestřídmé a prudké obcování tělesné, požívání rozčilujících nápojů atd.“^[53] Projevem počínajícího předčasného porodu byla zimnice střídající se s horečkou, slabost, nechut k jídlu a tlak ve spodní části břicha.^[54] Pokud těhotné začaly také krvácet nebo jim odtékala voda, doporučovalo se poslat pro bábu. Ta se měla nejprve snažit porod zastavit. Jestliže to již nebylo možné, tak ho naopak urychlit, chladivými obklady zastavit silné krvácení a přivolat na pomoc lékaře.^[55] V porodních příručkách z 19. století je

---

[53] Č. KRÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 202.

[54] Vojtěch VYŠÍN, *Babictví. Učebná kniha o porodnictví pro báby porodní*, Olomouc 1888, s. 142.

[55] Tamtéž, s. 142–143

nadále uváděno, jak postupovat v různých situacích, jež mohly během takového porodu nastat.^[56]

TABULKA Č. 5. PŘÍČINY NAROZENÍ MRTVÉHO DÍTĚTE V LITOMYŠLI A VE SVITAVÁCH V LETECH 1785–1914 A JEJICH STRUKTURA
TABLE 5. CAUSES OF STILLBIRTHS IN LITOMYŠL AND SVITAVY IN 1785–1914 AND THEIR STRUCTURE

Příčina úmrtí	Litomyšl		Svitavy	
	počet	%	počet	%
předčasný porod	16	2,6	168	26,1
slabost	17	2,8	103	16,0
potrat	-	-	60	9,3
udušení	1	0,2	59	9,2
komplikovaný porod	9	1,5	14	2,2
poškození mozku	-	-	11	1,7
jiná poloha	-	-	13	2,0
vývojová vada	-	-	4	0,6
císařský řez	2	0,3	3	0,5
ostatní	10	1,6	22	3,4
neuvedeno	556	91,0	187	29,0
Celkem	611	100,0	644	100,0

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených a zemřelých, pozn. č. 16.

Source: Author's own database based on the parish registers of births and deaths, note no. 16.

Celkem 103 svitavských dětí se narodilo mrtvých z důvodu přílišné slabosti. Fyzickou dispozici dítěte po narození předurčoval především zdravotní stav ženy v době těhotenství a podmínky, ve kterých žila. Tyto faktory měly totiž zásadní vliv na porodní hmotnost novorozence, která mohla být v řadě případů rozhodující a pro mnoho dětí se stala osudnou.

U 9,3 % mrtvorozenců byl jako důvod, proč přišly na svět mrtvé, uveden potrat. Ten tehdejší příručky definovaly jako těhotenství ukončené před 28. týdnem. V dané době však bylo obtížné přesně stanovit, jak dlouho již gravidita trvala, a nejspíše tak záleželo na faráři, bábě či lékaři, zda rozhodli, jestli šlo o potrat, nebo předčasný porod. Důvody, proč k potratu docházelo, byly specifikovány velmi podobně jako u předčasných porodů. K. Bulíř uvádí, že příčinou byla náročná fyzická práce, jízda na voze, na koni, pád, ale také horká lázeň, pití alkoholu, dráždění rodidel nebo

[56] Č. KRÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 204; V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 144.

i pomatení, leknutí a stres. Konec těhotenství zpravidla také nastával, pokud se žena nakazila infekční nemocí, například tyfem nebo neštovicemi. Ženám se v případě, že pociťovaly příznaky potratu, radilo, aby si přivolaly pomoc, a to nejlépe porodní bábu, a do jejího příchodu ležet v posteli a krvácení zmírňovat přikládáním ledu. Jestliže u některých předčasných porodů byla šance, že se dítě podaří zachránit, u potratů taková šance nebyla, a proto se veškerá pozornost báby nebo lékaře měla soustředit na záchranu života ženy.^[57]

Ještě před narozením se udusilo 59 dětí (9,2 %) Jejich krev se přestala okysličovat především ze dvou důvodů. Tím prvním bylo ovinutí pupeční šňůry kolem krku. Dělo se tak nejčastěji, pokud bylo dítě v jiné poloze než podélně hlavičkou. Zvláště nebezpečná byla poloha zadečkem. K udušení mohlo dojít i tehdy, když otekla plodová voda a děloha začala tlačit přímo na plod. Pokud se bába ještě snažila dítě vzkřísit, měla mu vyndat hlen z úst, třít jej na hrudi a na hlavičku stříkat studenou vodu. Doporučovalo se zkusit i houpaní, které mělo pomoci vehnat do plic vzduch. Jedním z posledních pokusů bylo šimrání peřím pod nosem. Báby ale většinou poznaly, kdy je dítě udušené a kdy se lze ještě pokoušet o jeho vzkříšení.^[58]

U 2,2 % případů byl důvod úmrtí vysvětlován komplikovaným porodem. Jeho okolnosti ale nebyly blíže specifikovány. Další 2 % dětí zemřela během porodu, který zkomplikovala jiná poloha než podélná hlavičkou. Dle zápisů se jednalo především o polohu příčnou nebo šikmou. V takových případech se bábě opět radilo, aby si na pomoc přivolala lékaře.

Další příčiny úmrtí se ve svitavských matrikách objevovaly spíše jednotlivě. Šlo například o poškození mozku, úmrtí z důvodu použití císařského řezu nebo kleští. U čtyř dětí bylo poznamenáno, že šlo o „stvůru“ či „zrůdu“. Jejich deformace ale nebyly více popsány. Porody takových dětí byly komplikované především kvůli jejich nadměrné velikosti nebo i proto, že děti měly určitou část, či dokonce polovinu těla vyvinutou nadměrně a jinou skoro vůbec.^[59]

Sezónní rozložení porodů mrtvorozených

Živé děti přicházely ve Svitavách i v Litomyšli na svět nejčastěji v první čtvrtině roku, s maximem v únoru pro Litomyšl a v dubnu pro Svitavy. Nejvíce mrtvorozenců se v Litomyšli narodilo během března a ve Svitavách v únoru. Ačkoli se jedná o nejvyšší hodnoty, jsou rozdíly mezi nejvyššími a nejnižšími hodnotami během roku takřka minimální. Charakter počasí a sezónní výkyvy teplot tedy přímo neovlivňovaly porody, během kterých žena přivedla na svět mrtvé dítě. Denní průměry byly v jednotlivých měsících více méně vyrovnané a porody byly rozděleny rovnoměrně do průběhu celého roku.

[57] K. BULÍŘ, *Těhotenství, porod*, s. 40–41.

[58] V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 247–248.

[59] Tamtéž, s. 14.

TABULKA Č. 6. POČET MRTVĚ NAROZENÝCH DĚTÍ PODLE MĚSÍCŮ V LITOMYŠLI A VE SVITAVÁCH V LETECH 1785–1914

TABLE 6. NUMBER OF STILLBIRTHS IN MONTHS IN LITOMYŠL AND SVITAVY IN 1785–1914

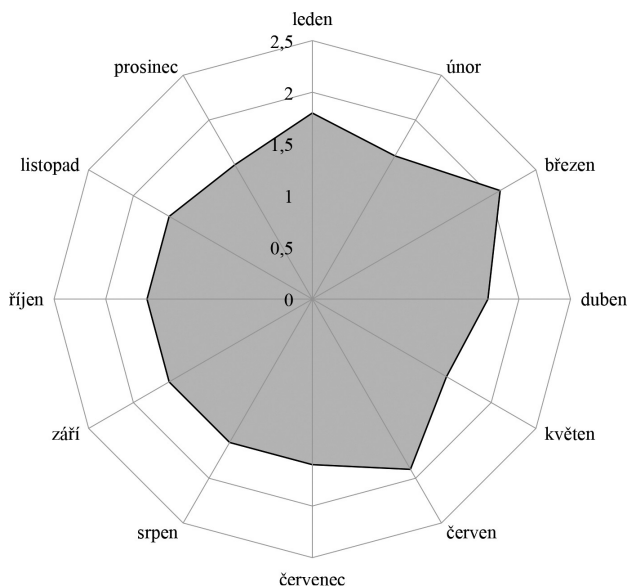
Litomyšl													
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	celkem
Celkem počet mrtvorozených	52	44	66	50	48	57	51	49	49	50	49	46	611
Denní průměr	1,8	1,6	2,1	1,7	1,5	1,9	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,5	1,7
Svitavy													
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	celkem
Celkem počet mrtvorozených	54	58	53	53	62	53	45	59	50	57	45	55	644
Denní průměr	1,7	2,1	1,7	1,8	2,0	1,8	1,5	1,9	1,7	1,8	1,5	1,8	1,7

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených a zemřelých, pozn. č. 16.

Source: Author's own database based on the parish registers of births and deaths, note no. 16.

GRAF Č. 1. MRTVĚ NAROZENÉ DĚTI PODLE MĚSÍCŮ V LITOMYŠLI V LETECH 1785–1914

GRAPH 1. STILLBORN CHILDREN BY MONTHS IN LITOMYŠL IN 1785–1914

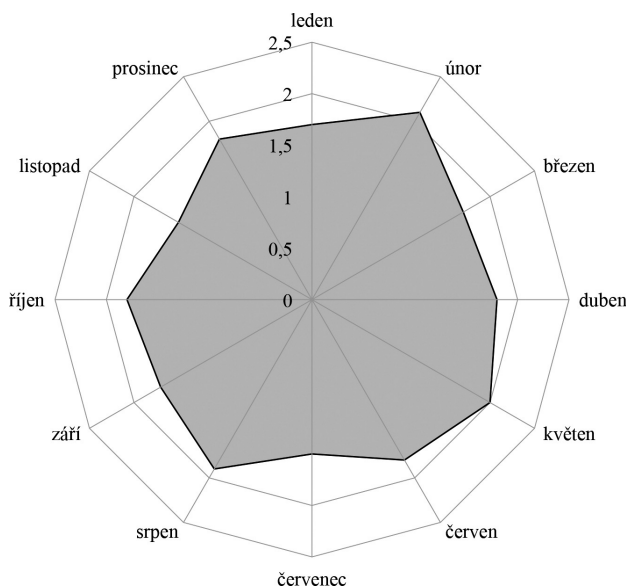

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených a zemřelých, pozn. č. 16.

Source: Author's own database based on the parish registers of births and deaths, note no. 16.

GRAF Č. 2. MRTVĚ NAROZENÉ DĚTI PODLE MĚSÍCŮ VE SVITAVÁCH V LETECH 1785–1914

GRAPH 2. STILLBORN CHILDREN BY MONTHS IN LITOMYŠL IN 1785–1914

Zdroj: Vlastní databáze založená na matrikách narozených a zemřelých, pozn. č. 16.

Source: Author's own database based on the parish registers of births and deaths, note no. 16.

Vyšší počty mrtvorozených v uvedených dvou zimních měsících mohly mít s počasím určitou souvislost. Těhotné ženy mohly v tomto období snáze prochladnout, onemocnět respiračními chorobami, hrozil jim častější pád na namrzlé cestě, nebezpečnější byla i jízda na voze, neměly dostatek vitamínů, slunečního svitu a čerstvé stravy. Všechna uvedená nebezpečí však hrozila těhotným i v ostatních zimních měsících, během kterých však byly počty mrtvorozených spíše průměrné.

Závěr

Na základě studia matrik narozených a zemřelých vedených pro město Litomyšl a Svitavy z období let 1785–1914 bylo zjištěno, že mrtvě narozené děti zde začaly být evidovány až od dvacátých let 19. století, a to nejprve v matrikách zemřelých. Ve Svitavách byly od čtyřicátých let paralelně zapisovány i do matrik narozených, ale zpočátku jen nedůsledně. V době před první světovou válkou již byli všichni mrtvorozenenci registrováni do obou typů matrik. V Litomyšli se praxe dvojité evidence

ujala až na konci 19. století. Do zpracování byly započítány pouze zápisy, které doslovně uváděly děti jako mrtvě narozené. Vyloučeny tak byly záznamy, u kterých nebylo možné rozhodnout, zda se jedná o mrtvorozeně, nebo o záznam informující o smrti dítěte bezprostředně po porodu, avšak bez uvedení délky jeho života.

Porovnávání duplicitních záznamů v obou typech zmíněných matrik však odhalilo, že u dvou případů zápisy o úmrtí nesouhlasily. Matriky narozených uváděly děti jako mrtvorozence a matriky zemřelých je evidovaly jako krátce žijící. Jako sporné byly tyto dva záznamy z evidence vyškrtnuty. Naopak ponecháno bylo 69 svitavských zápisů, které uváděly mrtvorozence jako pokřtěné děti. Porodní bába nejspíše těmto dětem udělila křest z nouze v těle matky ještě před jejich narozením.

V sledované době se v Litomyšli narodilo 611 dětí bez známek života. Průměrně zde na 1000 živě narozených připadalo 21,8 mrtvorozenců. Ve dvacátých letech 19. století pravděpodobně nebyly zapisovány všechny takové případy, jelikož hodnota mrtvorozenosti byla v porovnání v českými zeměmi velmi nízká (3,5 ‰). V následujících letech počty mrtvě narozených stoupaly nejspíše díky pečlivější evidenci a vrcholu dosáhla mrtvorozenost v devadesátých letech 19. století (61,5 ‰). Ve Svitavách byla průměrná míra mrtvorozenosti vyšší než v Litomyšli, a to 27,8 ‰. Ve čtyřicátých letech byla skoro dvojnásobně překonána hodnota celozemská, což zapříčinilo zmíněné udělování křtu z nouze. Také zde na konci 19. a na počátku 20. století mrtvorozenost výrazně stoupla. Šlo nejspíše o důsledek sekularizace, evidence potratů a častějších převozů komplikovaných porodů do místních nemocnic.

Jedním z důvodů, který mohl zapříčinit smrt dítěte ještě před jeho narozením, byl jeho nemanželský původ či spíše náročná fyzická práce svobodné matky, její nedostačující sociální zázemí, hmotné zabezpečení a přemíra stresu. Mimomanželského původu bylo 20,6 % mrtvorozenců v Litomyšli a 22,9 % ve Svitavách. Naopak zanedbatelný byl nejspíše vliv počasí. Přestože nejvíce mrtvě narozených připadalo na zimní měsíce (únor v Litomyšli, březen ve Svitavách), byly porody těchto dětí téměř rovnoměrně rozloženy do průběhu celého roku.

Od poloviny 19. století začaly být ve Svitavách uváděny příčiny úmrtí i u mrtvorozenců. Nejčastěji bylo jejich úmrtí vysvětlováno předčasným porodem (26,1 %), přílišnou slabostí (16,0 %), potratem (9,3 %) či udušením (9,2 %). U 29 % zápisů příčina smrti stanovena nebyla, šlo však o záznamy z první poloviny 19. století, kdy se tato informace u mrtvorozených ještě neuváděla. V Litomyšli příčiny úmrtí do hloubky studovat nemůžeme, jelikož se u mrtvě narozených dětí až do konce 19. století nezapisovaly. Uvedeny byly jen u 9 % dětí, z toho u 2,8 % byla důvodem úmrtí slabost, u 2,6 % šlo o předčasný a u 1,8 % komplikovaný porod.

V úvodu této studie bylo řečeno, že jedním z jejích cílů bude zjistit, nakolik různorodý charakter zkoumaných měst a případné industriální změny ovlivnily vývoj mrtvorozenosti. Ukázalo se však, že daleko důležitější byl odlišný přístup farářů k evidenci těchto dětí. Ten se v podstatě při interpretaci výsledků ukázal jako

zásadní. V Litomyšli byli mrtvě narození velice dlouho vedeni jen v jednom typu matrik, tudíž nebylo možné záznamy blíže porovnat a zjistit případné odlišnosti. Neuvádění příčin úmrtí navíc nedovolilo objasnit, jaký podíl z mrtvorozených připadal na potraty. Oproti tomu dvojí evidence ve svitavských matrikách narozených a zemřelých pomohla odhalit četné udělování křtů z nouze ještě před porodem, díky čemuž jsme mohli objasnit vysokou hladinu mrtvorozenosti v určitých obdobích. Navíc na základě objasňování příčin úmrtí můžeme s jistotou doložit, že od devadesátých let byly jako mrtvorozené označovány i potracené plody. Podstatnou roli sehrálo také to, že studováno bylo městské prostředí. Na počátku 20. století totiž hladinu mrtvorozenosti zvýšily porody mrtvých dětí, jejichž matky bydlely v okolních vsích a pravděpodobně byly kvůli komplikacím převezeny do městské nemocnice.

NEMANŽELSKY NAROZENÉ DĚTI NA PELHŘIMOVSKU V 19. STOLETÍ A JEJICH OBRAZ V MATRIKÁCH KŘTĚNÝCH A ZEMŘELÝCH^[1]

Markéta Skořepová

Illegitimate Children in the Pelhřimovsko region
in the 19th Century and Their Picture in the Parish Registers
of Baptisms and Deaths

Abstract: The presented study is based on a detailed analysis of 5380 entries about children who were born in several small towns and villages in the region around Pelhřimov in the South Bohemia between 1800–1899. The increasing number of illegitimate babies must have gone hand in hand with a change in the attitude to fatherless children. From a demographical point of view, this change documented by the increased chance of survival, which indirectly testifies that these children were provided with care. Another suitable tool for studying the extra-familial social relations of illegitimate children and their mothers seems to be the examination of their godparents. A key to the interpretation of factors connected with births and baptisms of illegitimate children is a detailed comparison with the situation of children born to properly married parents as well as the additionally legitimised children.

Historická demografie, 2022, 46:2: 167–196

Contact: PhDr. Markéta Skořepová, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice; mae@centrum.cz

Úvod

Výzkumy českých historických demografů opakovaně ukazují, že v městském i venkovském prostoru od počátku 19. století došlo k výraznému růstu podílu nemanželských dětí. O jejich postavení je známo relativně málo, přestože zejména poslední desetiletí přineslo velké množství poznatků o sociálně znevýhodněných dětech; výzkumy se však soustředí především na právní a institucionální zajištění péče o ně, děti vyrůstající v původním prostředí zůstávají stranou pozornosti.^[2]

[1] Příspěvek je výstupem z grantového projektu Grantové agentury České republiky 20–14957S: Křestní a biřmovací praxe ve venkovské společnosti 19. století jako projev kulturní a sociální identity obyvatelstva.

[2] Zkoumání dějin chudých či jinak znevýhodněných dětí je rozvinuto zejména ve francouzské a britské historiografii, výběrově například Hugh CUNNINGHAM, *The Children of the Poor. Representations of Childhood since the Seventeenth Century*, Oxford 1991; Jean Pierre BARDET (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2000; Isabelle ROBIN-RO-MERO, *Les orphelins de Paris. Enfants et assistance aux XVIe–XVIIIe siècles*, Paris 2007; Alys LEVENE, *The Childhood of the Poor. Welfare in Eighteenth-Century London*, Basingstoke 2012. K právnímu diskurzu v českých zemích například Daniela TINKOVÁ, *Illegimita a „nová ekonomie*

Problémem současného stavu historickodemografického poznání je pramenná a metodologická rozdílnost v přístupu ke zkoumání obou polovin 19. století. Zatímco období přibližně do roku 1848 bývá bádáno v mikrohistorickém měřítku, tedy metodikou odvozenou od rekonstrukce rodin pro prostředí venkova či maloměsta,^[3] výzkumy zaměřené na druhou polovinu a zejména závěr 19. věku využívají moderních statistik dostupných pro celé české země.^[4]

Důležitým tématem historickodemografického bádání je v souvislosti s 19. stoletím kojenecká úmrtnost, která byla v případech nemanželských dětí vždy vysoká, detailní výzkumy však chybí. Česká historická demografie se v současné chvíli nemůže pochlubit důkladnými analýzami mnohatisícových vzorků, jaké přinesly například CHILD Project^[5] nebo bádání dolnosaské oblasti Krumhörn,^[6] a ani zdaleka nedisponuje srovnatelně rozsáhlými databázemi demografických jevů. Výjimkou a průlomem do budoucna by mohl být aktuální projekt prověřující „hypotézu babiček“,^[7] pozornost je však třeba věnovat i neúplným rodinám.

života“ v osvícenské Habsburské monarchii. *Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu osvícenské společnosti*, Historická demografie 27, 2003, s. 133–172; Pavla SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana dětí v období prvních kodifikací*, Praha 2012. Problematiku ústavní péče o „problematické“ děti zkoumá Martina HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie a ochrana dětství od dob osvícencství do roku 1914. Disciplinace jako součást ochrany dětství*, Pardubice 2012. Pro slovenské prostředí Ingrid KUŠNIRÁKOVÁ – Elena MANNOVÁ a kol., *„Zabránit bahnu morálního rozkladu.“ Starostlivost o osirelé děti v Uhorsku / na Slovensku do roku 1945*, Bratislava 2020.

[3] Například Alice VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Tomáš Jiránek – Jiří Kubeš (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími* (= Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5), Pardubice 2002, s. 205–227; Alice VELKOVÁ, *Unmarried Mothers in Pre-industrial Bohemian Rural Society – Example of the Štáhlavy Domain 1741–1830*, Historická demografie 40, 2016, s. 179–197. Metodou anonymní excerpce pracovala například Eliška CHADIMOVÁ, *Nemanželské děti v Poličce ve druhé polovině 19. století*, Historická demografie 40, 2016, s. 199–225.

[4] Z klasických prací výběrově například Vladimír SRB – Milan KUČERA, *Vývoj obyvatelstva českých zemí v XIX. století*, Statistika a demografie 1, 1959, s. 109–156; Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965; Pavla HORSKÁ, *K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie*, Demografie 22, 1980, s. 343–350; Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti v českých zemích od 18. století*, Demografie 49, 2007, č. 4, s. 230–242.

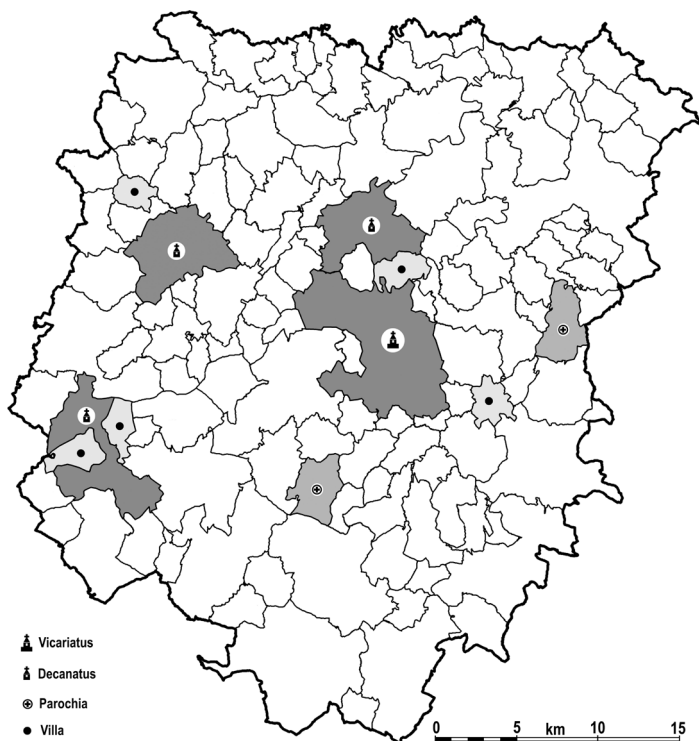
[5] Gianpiero DALLA ZUANNA – Alessandra MINELLO – Leonardo PICCIONE (eds.), *Sweet Child of Mine. Child Mortality in Veneto at the Dawn of the Demographic Transition*, Padova 2017.

[6] Jan BEISE – Eckart VOLAND, *A Multilevel Event History Analysis of the Effects of Grandmothers on Child Mortality in a Historical German Population (Krummhörn, Ostfriesland, 1720–1874)*, Demographic Research 7 (13), 2002, s. 469–498, doi:10.4054/DemRes.2002.7.13.

[7] Jan HAVLÍČEK – Petr TUREČEK – Alice VELKOVÁ, *One but Not Two Grandmothers Increased Child Survival in Poorer Families in West Bohemian Population, 1708–1834*, Behavioral Ecology 32, 2021, s. 1138–1150, doi.org/10.1093/beheco/arab077.

Předložený příspěvek se přiklání k regionálně úzce vymezenému pojetí detailního výzkumu problematiky nemanželských dětí kvantitativními metodami, věnuje se ale celému 19. století.^[8] Jeho cílem je zkoumání postavení nemanželských dětí ve venkovském prostoru, tedy nikoli sledování osudů několika vybraných jedinců, i když i to do budoucna představuje velkou badatelskou výzvu. Bádanou oblastí je volněji definovaný region Pelhřimovska, v jehož rámci bylo vytipováno několik sídel různé velikosti, k nimž se vztahují dostatečně rozsáhlé archivní fondy církevní provenience, tedy nejen dochované matriky, ale i jiné písemnosti.

MAPA Č. 1. ZKOUMANÁ SÍDLA NA ÚZEMÍ DNEŠNÍHO OKRESU PELHŘIMOV
MAP 1. THE ANALYZED LOCALITIES IN THE PELHŘIMOV DISTRICT

Předložený výzkum založený na matričních záznamech má dvě roviny: demografickou a interpretační, jež se snaží objasnit postavení nemanželských dětí na základě přístupu ke křesťanskému rituálu a výběru kmotrů. První rovina ukazuje podíl

[8] Výzkum nebyl rozšířen na období před první světovou válkou z důvodu nepřístupnosti matričních zápisů a také s ohledem na soukromí dotčených osob, jejichž relativně blízcí příbuzní jsou dosud naživu.

nemanželských dětí z narozených ve sledovaných lokalitách a poukazuje na rozdíly v úmrtnosti kojenců s odlišným rodinným statutem. V druhé části příspěvku se pozornost soustředí hlavně na otázku kmotrovství nemanželských dětí, neboť právě výběr prvních „rituálních“ či „duchovních příbuzných“ může leccos napovědět o pozici svobodné matky a jejího dítěte v rámci rodinných a sociálních struktur.

Obě roviny výzkumu spojuje jednoduchá premisa: nárůst počtu nemanželských dětí musel jít ruku v ruce se změnou jejich postavení. V 19. století již nebylo možné potomky svobodných matek odsouvat „na okraj“ řádné společnosti, jednak kvůli změnám právních norem uplatňovaných od konce 18. století, ale jednoduše také proto, že tento okraj by býval musel být – vzhledem k jejich počtu – velice široký. Postupující změna v přístupu k nemanželským dětem by se měla odrazit i v klesající kojenecké úmrtnosti nemanželsky narozených, která byla tradičně vyšší než v případě legitimně zplozených dětí.^[9] Předpokládaná zvyšující se šance na přežití nemanželských dětí by mohla korespondovat s výběrem kmotrů a kmoter, jež by se opět měl přibližovat standardu běžnému v úplných rodinách.

Většina obyvatel sledovaného regionu se minimálně do rozpadu Rakouska-Uherska hlásila ke katolické víře a novorozenci byli evidováni v místně příslušných církevních matrikách. Pro analýzu byla vybrána menší venkovská sídla, protože zejména zkoumání problematiky kmotrovství v rozsahu lidnatějšího města by bylo nepřehledné a komplikované. Sledována byla menší města, vesnice a drobné osady, vybrané především na základě dostupnosti pramenů tak, aby byla zastoupena sídla rozdílné velikosti spadající pod různé orgány lokální správy (farnosti, soudní okresy), avšak podřízené stejným vyšším autoritám (srov. tabulka č. 1).^[10] Cílem bylo porovnat přístup k nemanželským dětem a náboženským rituálům v různých sociálních prostředích, avšak v malém geografickém rozsahu, aby bylo možné vyloučit výrazné a zkrslující rozdíly dané například blízkostí velkých městských a průmyslových center, různým typem obživy obyvatelstva či odlišnostmi národnostního charakteru. Důležitým hlediskem byla příslušnost farností

---

[9] Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*, Historická demografie 2, 1968, s. 45–57; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, Historická demografie 11, 1987, s. 141–158; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, Historická demografie 12, 1987, s. 193–206; Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a první polovině 20. století*, Demografie 45, 2003, s. 177–188; Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha – Litomyšl 2006, s. 266–286; Milena LENDEROVÁ (ed.), *Velké dějiny země Koruny české. Dětství*, Praha – Litomyšl 2021, s. 326–333.

[10] Obecně ke zkoumanému regionu Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*, Praha 1842, s. 155–160; Johann TRAJER, *Historisch-statistische Beschreibung der Diocese Budweis*, České Budějovice 1862; *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005 I*, Praha 2006.

k českobudějovickému biskupství, aby byl zaručen podobný přístup kněží k vysluhování svátostí a jednotné vedení příslušných písemností.

TABULKA Č. 1. SLEDOVANÁ SÍDLA, JEJICH STATUS A POČET OBYVATEL PODLE SOMMEROVY TOPOGRAFIE (1842) A SČÍTÁNÍ LIDU 1869 A 1890

TABLE 1. STUDIED SETTLEMENTS, THEIR STATUS AND POPULATION NUMBERS ACCORDING TO SOMMER'S TOPOGRAPHY (1842) AND POPULATION CENSUSES FROM 1869 AND 1890

Sídlo	Statut	Farnost	Počet obyvatel		
			(1842) ¹	1869 ²	1890 ²
Pacov	Město	DÚ Pacov	2621	2920	2848
Černovice	Město	DÚ Černovice	1683	1950	1913
Červená Řečice	město/městys	DÚ Červená Řečice	1360	1471	1353
Božejev	Ves	FÚ Božejev	500	653	631
Dobešov	Ves	DÚ Černovice	373	398	311
Proseč+Křemešník	Ves	DÚ Pelhřimov	326	322	316
Jetřichoves	Ves	DÚ Pacov	348	318	277
Těchoraz	Ves	DÚ Červená Řečice	139	131	184
Vackov	Osada	DÚ Černovice	77	88	94
Zachotín	Farnost	FÚ Zachotín	747	816	760

Zdroje / Sources: ¹ J. G. SOMMER, *Das Topographie*; ² *Historický lexikon*.

Vysvětlivka: FÚ = farní řad, DÚ = děkanský úřad.

Note: FÚ = parish, DÚ deanery.

Základním pramenným východiskem se staly matriky narozených a zemřelých, z nichž byly excerpovány údaje pro manželsky i nemanželsky narozené děti. Pro každou lokalitu bylo provedeno pět sond rovnoměrně rozprostřených v průběhu celého 19. století, vždy s odstupem přibližně jedné generace.^[11] Rozsah sond byl stanoven na dva až sedm let podle velikosti lokality, aby vznikly dostatečně rozsáhlé, tedy smysluplné a zároveň početně vyrovnané vzorky sebraných údajů. Nejkratší sondy v rozsahu pouhých dvou let se zdály být dostatečné pro město Pacov, které se v druhé polovině 19. století blížilo k třem tisícům obyvatel (1804–1805, 1821–1822, 1848–1849, 1871–1872, 1892–1893). Menší města Černovice a Červená Řečice,

[11] Státní oblastní archiv v Třeboni, Sběrka matrik Jihočeského kraje, římskokatolická farnost Božejev, kn. 5–9, 16–19; římskokatolická farnost Černovice, kn. 4–11, 17–20; římskokatolická farnost Červená Řečice, kn. 15–19, 26–28; římskokatolická farnost Pacov, kn. 4, 5, 7, 9, 11, 16–22, 24; římskokatolická farnost Pelhřimov, kn. 29, 30; římskokatolická farnost Zachotín, kn. 2–5, 8–9. Všechny matriky jsou digitalizované a přístupné z <https://digi.ceskearchivy.cz/Matriky-Rimskokatolicka-cirkev> (8. 6. 2022).

z nichž zejména to druhé mělo spíše charakter drobného poddanského městečka, byla sledována vždy pro tříletá období (1803–1805, 1820–1822, 1847–1849, 1871–1873, 1891–1894). Vesnice a osady přiřazené k těmto městům, stejně jako farní ves Božejov a ves Proseč pod Křemešником spadající k Pelhřimovu byly zkoumány v pětiletých obdobích (1801–1805, 1820–1824, 1846–1850, 1871–1875, 1891–1895). Pro vesnice a osady patřící pod farnost, respektive lokálii Zachotín byly vytvořeny sedmileté sondy (1800–1806, 1819–1825, 1845–1851, 1870–1876, 1890–1896). Konkrétní rozmezí sond bylo stanoveno s ohledem na dostupnost pramenů a tak, aby analyzované roky případně obklopovaly dějinné mezníky, jež by mohly mít vliv na otázky demografického vývoje i přístupu ke křesťanským rituálům.

TABULKA Č. 2. PŘEHLED PROVEDENÝCH SOND A POČTY STUDOVANÝCH PŘÍPADŮ

TABLE 2. AN OVERVIEW OF ACCOMPLISHED INQUIRIES AND NUMBER OF STUDIED CASES

Sídlo	Počet let v rámci jednotlivých sond	Celkový počet záznamů o narozených ve všech pěti sondách	Průměrný počet narozených za rok
Města			
Pacov	2	1001	100,0
Černovice	3	938	62,5
Červená Řečice	3	681	45,4
Vesnice			
Božejov	5	559	22,4
Dobešov	5	55	15,7
Proseč	5	346	13,8
Jetřichoves	5	238	11,9
Těchoraz	5	165	6,6
Vackov	5	55	2,8
Zachotín	7	1052	30,1

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Celkem byly z matrik sesbírány údaje o 5380 narozených dětech (2821 chlapců, 2557 dívek, 2 děti neurčeného pohlaví). Vedle běžného rozlišení na manželské a nemanželské byla vyčleněna kategorie legitimizovaných dětí, tedy takových, které se narodily mimo manželství, ale jejich otcové je později, nejčastěji v souvislosti s dodatečným sňatkem s jejich matkou, uznali za své. Byly tedy potomky stabilního páru a vyrůstaly po boku obou rodičů, kteří k oficiální svatbě z různých důvodů dospěli až později. V rámci výzkumu byly jako legitimizované vnímány jen děti,

v jejichž případě byla poznámka o úředním úkonu legitimizace zanesena do křestní matriky; potomci svobodných žen, které později uzavřely sňatek, byli vnímáni jako trvale nelegitimní, protože není možné rozlišit, zda byl manžel matky skutečným otcem, nebo otčímem jejího dítěte.^[12] Vzhledem k použité metodě excerpce nelze ani zjišťovat, jestli dítě zařazené do databáze bylo jediným nelegitimním potomkem své matky, ačkoli je jisté, že řada žen porodila za svobodna opakovaně.^[13]

TABULKA Č. 3. POČTY NAROZENÝCH V ZKOUMANÝCH SÍDLECH
TABLE 3. NUMBER OF BORN CHILDREN ACCORDING TO THE PLACE OF BIRTH

Období	Pacov	Jetřichov	Červená Řečice	Těchoraz	Černovice	Váckov	Dobešov	Božejov	Proseč	farlost Zachotin
1800–1806	202	54	128	28	174	-	64	124	62	186
1819–1825	240	65	156	27	179	15	74	91	61	205
1845–1851	216	53	144	37	214	16	100	127	81	211
1871–1876	174	66	145	37	196	11	80	105	73	231
1890–1896	169	-	108	36	175	13	27	112	69	219
Celkem	1001	238	681	165	938	55	345	559	346	1052

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Nemanželské děti v 19. století

Nárůst počtu dětí narozených mimo manželství dosáhl podle celozemských statistik v Čechách prvního vrcholu před polovinou 19. století, kdy se mimo manželství rodilo až 14 % všech dětí, a pak koncem padesátých a v šedesátých letech, kdy překračoval 15% hranici. Jak čtyřicátá, tak šedesátá léta byla obdobím ekonomických obtíží a rostoucích sociálních problémů. Vysoká míra ilegitivity byla charakteristická pro nižší společenské vrstvy, tedy pro dělnické prostředí rozvíjejících se průmyslových center a na venkově pro protoindustriální regiony, kde došlo k nárůstu počtu obyvatelstva a k rozvolnění tradiční struktury společnosti, jež byla původně těsně spjata s držbou zemědělského zázemí; vliv mělo i národnostní

[12] Stejná metodika byla použita pro výzkum kmotrovství ve farnosti Nový Rychnov, jež se nachází rovněž na území pelhřimovského okresu. Markéta SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství a biologické příbuzenství na českém venkově 19. století*, *Historická demografie* 45, 2021, s. 139–160.

[13] Na Štáhlavsku v průběhu 19. století porodila více než jednou asi pětina svobodných matek. A. VELKOVÁ, *Unmarried Mothers*, s. 184–185. Podobně i v rámci farnosti Nový Rychnov z 716 nemanželsky narozených dětí mělo 17,3 % alespoň jednoho sourozence narozeného rovněž mimo manželství.

složení regionů.^[14] Nárůst ilegitivity do značné míry souvisel se stoupajícím sňatkovým věkem, který byl opět příznačný zejména pro chudší skupiny obyvatelstva, jež k odkládání svateb nutila neuspokojivá finanční situace.

Naopak jen nízký podíl nemanželských porodů se zdá být charakteristický pro movitější městské, ale i selské venkovské vrstvy, které více dbaly na společenskou prestiž spojenou s nezpochybnitelnou „mrvní zachovalostí“ svých ženských příslušnic. Dobře situovaní měšťané i sedláci měli také širší možnosti, jak ochránit „poctivost“ svých dcer včasným zasnoubením a případně ututlat jejich poklesek rychlým sňatkem či v krajním případě utajením porodu a odložením novorozence.^[15]

Vysoký podíl nelegitimních dětí v souvislosti s dosud většinově neomezovanou manželskou plodností naznačuje, že zkušenost s porodem nemanželského potomka měla velká část žen z nižších společenských vrstev. Na rozdíl od (velko)městského prostředí, kde bylo možné nechtěného novorozence odložit do nalezince, nemanželské děti venkovaneč zůstávaly „doma“, ať už po boku své matky nebo jiných příbuzných. Na venkov se naopak dostávali nalezenci z městských ústavů, kteří sem byli posíláni na vychování a umístování do rodin, které za tuto službu pobíraly finanční odměnu.^[16] Jejich život v pěstounských rodinách a sociální struktura vesnice je velkou badatelskou neznámou, lze ale předpokládat, že jejich pozice byla ještě o něco horší než postavení potomků místních svobodných matek, kteří se přece jen mohly opírat o zázemí svých příbuzných. V rámci zkoumaného prostoru lze na „sirotky“ z nalezinců narazit zejména na Černovicku; bohužel – a symptomaticky – doklady o jejich přítomnosti na jihu Čech přinášejí zejména matriky zemřelých.

Dosavadní výzkumy naznačující vyšší úmrtnost nemanželských dětí se neshodují v interpretaci tohoto jevu: někteří historici zvýšenou mortalitu přisuzují chudobě rodin, do kterých se nelegitimní děti většinou rodily, jiní ji spojují se sníženým sociálním statutem nemanželských dětí, kterým nebyla věnována potřebná péče. Tento pohled je do značné míry odvozen z raně novověké představy

---

[14] Jednotliví autoři uvádějí ohledně míry ilegitivity mírně odlišné údaje, srov. L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 67–71, 126–133; *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918 I*, Praha 1978, s. 90–100; II, s. 54–59.

[15] Ututlání porodu nemanželského dítěte bylo samozřejmě nejsnazší v případě nejvyšších vrstev společnosti, ale i střední vrstvy v Praze či Brně mohly využít například placených oddělení zemských porodnic spojených tradičně s nalezinci. Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010.

[16] Specifické postavení dětí z nalezinců a nutnost dalšího zkoumání této problematiky naznačuje i historickodemografická analýza panství Škvorec v 19. století: Barbora JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském panství Škvorec od poloviny 18. do konce 19. století. Poznátky získané propojením tradičních a pokročilých metod historické demografie a metod historické sociologie*. Disertační práce PŘF Univerzity Karlovy, Praha 2020.

„nepočestnosti“ a dobové kriminalizace mimomanželské sexuality.^[17] Dosud však nebyla uspokojivě zodpovězena otázka, zda lze novověkou představu o všeobecné infámii nelegitimních dětí přenášet do 19. století: proti hovoří i zmíněné narůstající podíly nemanželských porodů.

Nemanželské porody na Pelhřimovsku 19. století

Provedené sondy do matrik narozených na Pelhřimovsku ukázaly, že více než devět z deseti sledovaných dětí se narodilo sezdaným rodičům.^[18] Desetinový podíl dětí narozených mimo manželství ovšem rozhodně nebyl zanedbatelný vzhledem k tomu, kolikrát se během života stávaly matkami vdané ženy, kterým bylo dopřáno ve zdraví zestárnout po boku partnera. Více než tři čtvrtiny potomků svobodných dívek zůstaly do konce svého života nelegitimní. Ostatní, tvořící necelá 2 % všech narozených, jejich otcové uznali za vlastní.

K nejvyššímu nárůstu ilegality došlo ve sledovaných lokalitách pelhřimovského regionu zřejmě na přelomu první a druhé čtvrtiny 19. století, kdy podíl nemanželsky narozených dětí překročil 12 %, od poloviny století se potom pohyboval kolem 8 %. Dodatečné legitimizace byly zpočátku jen velmi ojedinělé, v prvním sledovaném období do roku 1806 se uznání ze strany otce dočkali jen jeden chlapec a jedno děvčátko. V následujících desetiletích již byl tento postup obvyklejší, nikdy ale nepřesáhl polovinu nemanželsky narozených a 3 % všech porodů. Postavení dodatečně legitimizovaných dětí bylo bezesporu lepší než pozice „trvale“ nemanželských dětí, ačkoli i ony mohly reálně vyrůstat s oběma rodiči, přestože nedošlo k oficiální legitimizaci.^[19]

[17] Daniela TINKOVÁ, *Předcházet, či trestat? Problém infanticidia v osvětské společnosti*, Český časopis historický 101, 2003, s. 27–76. I s přehledem literatury Jaroslav DIBELKA, *Obrané strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství. Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století*, České Budějovice 2012.

[18] Na Štáhlavsku se v letech 1801–1834 podíl nemanželských dětí pohyboval mezi 5 až 10,3 %; A. VELKOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 211. V maloměstské Poličce se v průběhu druhé poloviny 19. století narodilo mimo manželství 7,2 % dětí; E. CHADIMOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 208–211. Ve východočeské farnosti Stružinec se v období 1800–1849 mělo nemanželský původ 1,8–4,3 % dětí; Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 177. Mimořádně vysoký podíl nelegitimních dětí byl zjištěn v Žitenicích poblíž Litoměřic, kde se ve čtyřicátých letech 19. století mimo manželství narodila více než čtvrtina dětí; Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, Historická demografie 30, 2006, s. 145–194, zde s. 164–165. Ve farnosti Zdechovice průměrný podíl nemanželských za léta 1790–1899 vystoupal na 11,2 %; Šárka JIRÁSKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva farnosti Zdechovice v letech 1790–1899*, Historická demografie 36, 2012, s. 65–113.

[19] Z četných studií o populačním vývoji 19. století se legitimizací podrobněji dotýká práce Věry Kalouskové. Podle jejích propočtů se ve východočeských Lochenicích mezi lety 1784–1899 narodilo mimo manželství 7,6 % dětí, z nichž necelá třetina byla později legitimizována. Nejvýraznější byl tento trend ve čtyřicátých (14,7 % narozených mimo manželství, z toho 48,6 % později legitimizováno) a pak v sedmdesátých letech 19. století (6,2 % narozených mimo manželství,

TABULKA Č. 4. POČTY NAROZENÝCH DĚTÍ VE SLEDOVANÝCH LOKALITÁCH PELHŘIMOVSKA PODLE LEGITIMITY
 TABLE 4. NUMBER OF CHILDREN BORN IN ANALYSED LOCALITIES ACCORDING TO LEGITIMITY

Období	Všechny narozené = 100 %	Manželské		Nemanželské		Legitimizované		
		počet	% ze všech narozených	počet	% ze všech narozených	počet	% ze všech narozených	% z nemanž. narozených
1800–1806	1022	962	94,1	58	5,7	2	0,2	3,5
1819–1825	1113	974	87,5	119	10,7	20	1,8	16,8
1845–1851	1199	1098	91,6	69	5,7	32	2,7	46,4
1871–1876	1118	1032	92,3	61	5,5	25	2,2	41,0
1890–1896	928	859	92,5	48	5,2	21	2,3	43,8
Celkem	5380	4925	91,5	355	6,6	100	1,9	28,2

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Vzhledem k relativně malým počtům dětí narozených nesezdaným rodičům by mohlo být zavádějící vyslovovat kategorická tvrzení, přesto se lze pokusit porovnat jejich zastoupení v různých sociálních skupinách. Necelá polovina všech sledovaných dětí spatřila světlo světa v maloměstském prostředí (2620 z 5380, tedy 48,7 %) a jejich podíl v rámci jednotlivých časových sond kolísal jen velmi mírně. Celkem 2442 (93,2 %) z nich se narodilo rodičům žijícím v manželství, 178 mělo v okamžiku příchodu na svět svobodnou matku, ovšem k 41 (1,6 %) z nich se otec později přihlásil, zatímco zbývajícím 137 (5,2 %) zůstal status nemanželského dítěte až do konce života. Z 2760 venkovských dětí mělo řádně sezdané rodiče 2483 (90,0 %), 277 se narodilo mimo manželství, ale 59 (2,1 %) z nich bylo legitimizováno, 218 dětí (7,9 %) zůstalo trvale nelegitimních.

Vyšší míra ilegitimity se obvykle předpokládá v městském prostředí, poznatky zjištěné pro Pelhřimovsko jsou tedy poměrně netypické. Důvodem byl zřejmě maloměstský charakter zkoumaných městských sídel, která rozhodně nenabízela podobné možnosti jako rozvíjející se průmyslová centra, ať už šlo o anonymitu, příležitosti k nalezení ubytování a výdělku nebo uplatnění vzájemné solidarity chudších společenských vrstev. Relativně častější porody nemanželských dětí na vesnicích lze vysvětlit větší otevřeností venkovské společnosti, kde měli mladí lidé

41,2 % z nich legitimizováno); Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochnice v letech 1784–1900*, *Historická demografie* 30, 2006, s. 67–144, zde s. 97–98. Ve farnosti Nový Rychnov na Pelhřimovsku se v průběhu 19. století narodila mimo manželství asi desetina dětí, legitimizace se dočkala necelá čtvrtina. Podíly legitimizovaných byly nejvyšší v padesátých (33,3 %) a devadesátých letech (38,6 %). Markéta SKOŘEPOVÁ, *Křty a kmotrovství ve farnosti Nový Rychnov v 19. století*, *Historická demografie* 42, 2018, s. 43–63.

přece jen více příležitostí k setkávání, než tomu bylo v tradičních měšťanských rodinách, které v málo industrializovaném regionu stále tvořily důležitý podíl místní městské populace. Dalším a jistě neméně podstatným zdůvodněním je prameny nezachycená práce venkovských dívek v blízkých městech, kde pozbývaly rodičovského dozoru a ochrany, ovšem pokud se dostaly do složité životní situace, vracely se domů na vesnici. Relativní převaha nemanželských porodů ve vesnickém prostředí oproti městům byla nejnižší počátkem dvacátých let, v období, kdy došlo ve sledovaném prostoru k největšímu nárůstu ilegality.^[20]

Absolutní počty zejména nemanželsky narozených v jednotlivých vesnicích jsou velmi nízké na to, aby je bylo možné spolehlivě statisticky vyhodnotit, ovšem v případě měst lze poukázat na rozdíly mezi jednotlivými sídly. Nejnižší počty nelegitimně narozených dětí vykazovaly Černovice, kde se mimo manželství nikdy nenarodilo více než 6 % dětí (celkově 95,6 % zdejších novorozenců bylo manželského původu), a zdá se, že i v sousedních vesnicích Dobešově a Vackově se nelegitimních dětí rodilo jen málo. Situace v Pacově a v Červené Řečici byla srovnatelná, křtiny nemanželsky narozených dětí se zde konaly častěji (91,5 %, respektive 92,4 % narozených bylo legitimních). Vysvětlit tuto skutečnost by snad bylo možné víceméně venkovským charakterem Červené Řečice, a naopak rozvinutou textilní výrobou, protoindustriálním charakterem a postupnou industrializací Pacova. Možným, i když samozřejmě nedoložitelným vysvětlením je i odlišné nastavení „kultury“ lokálního sociálního prostředí na Černovicku, které mohlo být méně tolerantní k předmanželským sexuálním kontaktům. Zajímavý je i geografický rozdíl v míře ilegality v rámci vesnických sídel: ve východní části regionu blíže Pelhřimovu byly nemanželské porody častější: v Božejově, Proseči a v zachotínském farnosti se podíly manželsky narozených dětí pohybovaly pod hodnotou 90 %.

Rozdíly mezi jednotlivými sídly mohou být způsobeny čistě náhodnými výkyvy vzhledem k nepřilíživým počtům obyvatelstva vybraných lokalit. Vliv mohl mít i dlouhodobý přístup místních světských či církevních autorit k svobodným matkám, stejně jako hospodářské podmínky a lokální rozdíly v obživě obyvatelstva. Předpokládá se například, že domácí protoindustriální výroba vedla na venkově k nárůstu ilegality a nesezdaných soužití chudších párů, které by v podmínkách běžného zemědělského hospodaření a sociálních struktur závislých na držbě půdy neměly šanci založit a užít jakkoli malou rodinnou jednotku.^[21]

---

[20] Podíl nemanželských dětí narozených ve vesnicích činil 60,3 % v letech 1800–1806, 56,3 % v letech 1819–1825, 68,1 % v letech 1845–1851, 63,9 % v letech 1871–1876, v letech 1890–1896 se ve vesnicích narodilo 62,5 % všech nemanželských dětí.

[21] Michael MITTERAUER, *Former ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiäre Arbeitsorganisation im österreichen Raum*, in: Josef Ehmer – Michael Mitterauer (edd.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien–Köln–Graz 1986, s. 185–324. V českém prostředí k protoindustriální rodině nejnověji Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Proto-*

Shodně ve všech lokalitách je patrný výrazný nárůst počtu dětí narozených svobodným ženám (12,5 % všech novorozenců) v druhém zkoumaném období, tedy na počátku dvacátých let 19. století, kdy dosahovala vrcholu konjunktura domácí textilní výroby rozšířené po celém sledovaném regionu. Tou dobou také většina zkoumaných míst procházela obdobím rostoucí porodnosti, která v Pacově, Červené Řečici a některých vsích právě v tomto období vrcholila, v Černovicích a zbývajících menších sídlech dosáhly počty narozených nejvyšších hodnot později (srov. tabulka č. 2). V rozmezí třetí sondy kolem roku 1848 už ale podíl dětí narozených mimo manželství nebyl tak vysoký (8,4 % všech narozených) a nadále zvolna klesal, přičemž asi třetina novorozenců se časem dočkala legitimizace.

Kojenecká a novorozenecká úmrtnost

Pracovní hypotézu, k jejímuž ověření směřuje následující kapitola, lze zjednodušeně zformulovat takto: pokud se ve sledované oblasti během první poloviny 19. století takřka dvojnásobně zvýšil podíl nemanželských dětí, musela stoupat i tolerance společnosti k nim, což by mělo vést k lepší péči, a tedy zlepšení zdravotního stavu a snížení úmrtnosti. Děti bez otců vždy umíraly častěji, na vině byla chudoba jejich matek, nedostatečná výživa a péče, kterou jim mohly poskytnout, i pracovní nasazení vedoucí k odkládání dítěte i nedostatečnému kojení. Řada novorozenců se bezpochyby rodila s podlomeným zdravím v důsledku chybějící prenatalní péče ve smyslu lepší výživy i odpočinku, jež si nemohla svobodná matka dopřát. Škody mohly napáchat i pokusy o vyvolání potratu, které jistě nebyly výjimkou, i když naopak pomoc při porodu měla být porodní bábou poskytována všem bez rozdílu.^[22]

Kojenecká úmrtnost se v prostoru českých zemí začala viditelně zlepšovat až na samém konci 19. věku, od konce osmdesátých let je také možné sledovat postupný pokles manželské plodnosti.^[23] Podle poznatků Ludmily Kárníkové, která zkoumala rozdíly v mortalitě legitimních a nelegitimních dětí na základě celozemských

---

industriální společnost. Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století, Pardubice 2019.

[22] K úloze a praxi porodních bab nověji například Vladan HANULÍK (ed.), *Porodila šťastně děvče... Porodní deníky čtyř porodních babiček z 19. století*, Pardubice 2017; Hana STOKLASOVÁ, *Porodní bába? Asistentka? Porodní deníky z let 1898–1954*, Pardubice 2018; Milena LENDEROVÁ a kol., *Ženy s kufříkem a nadějí: Porodní báby a asistentky v českých zemích od poloviny 19. do poloviny 20. století*, Praha 2020.

[23] Úmrtnost dětí do jednoho roku se podle poznatků historických demografů v českých zemích v průměru pohybovala od 240 do 265 ‰. Nejvyšší byla v letech 1834 a 1843 (více než 290 ‰), nejnižší roku 1820 a 1844 (méně než 230 ‰). L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy*, s. 193–206. Hodnot přes 260 ‰ dosahovala počátkem osmdesátých a na začátku devadesátých let 19. století; V. SRB – M. KUČERA, *Vývoj obyvatelstva*, s. 32–33; Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*, Praha 2004, s. 195.

statistik druhé poloviny 19. století, byla úmrtí nemanželských kojenců o třetinu až polovinu častější, na počátku 20. věku však bylo zlepšení hodnot kojenecké úmrtnosti v případech nelegitimních dětí rychlejší.^[24]

Na území pelhřimovského okresu byla podle zjištění Pavly Horské situace ve srovnání s jinými regiony relativně nepříznivá, k roku 1880 zde z tisíce živě narozených dětí do pěti let zemřelo 402, zatímco v celozemském průměru v Čechách zemřelo „jen“ 362 dětí z 1000.^[25] Srovnání s celozemskou statistikou, již publikovali Vladimír Srb a Milan Kučera, naopak naznačuje poměrně příznivou situaci ohledně kojenecké úmrtnosti: na Pelhřimovsku v prvním roce života v průběhu 19. století umírala asi pětina dětí, zatímco v celozemském měřítku to bývala přibližně čtvrtina.^[26]

Snahou prezentovaného výzkumu bylo pracovat s konkrétními jedinci, proto byla i problematika kojenecké úmrtnosti sledována na základě databáze narozených, kam byla doplňována dohledaná data úmrtí z matrik zemřelých. Tento postup samozřejmě může být zkrslující, protože některé děti mohly v důsledku mobility svých rodičů zemřít jinde, než se narodily. Pro ověření vypovídací hodnoty analýzy založené na jmenné excerpci byl proveden kontrolní propočít kojenecké úmrtnosti postavený na porovnání počtu narozených a všech zemřelých do dvanácti měsíců věku uvedených v matrikách pro dané roky (tabulka č. 5). Pro poslední sledované období se ovšem tento způsob sledování kojenecké úmrtnosti ukázal být zavádějící, protože zejména na Černovicku se na konci 19. století objevovalo značné množství dětí z pražských a vídeňských nalezců, které v domácnostech svých pěstounů nezřídka umíraly. Jen pro ilustraci: v malém Dobešově v letech 1890–1891 v kojeneckém věku zemřelo šest dětí zde usedlých rodičů, ale také tři děti z nalezince. Pro starší období však oba typy propočtů kojenecké úmrtnosti ukazují srovnatelné výsledky.

Na Pelhřimovsku z 5380 podrobně sledovaných dětí ještě před prvními narozeninami zemřelo 1155, tedy 215 ‰ (tabulka č. 6). Určité výkyvy nejsou příliš výrazné a mohly být ovlivněny i relativně malým sledovaným vzorkem populace. Nárůst v posledním sledovaném období mohl být dán rovněž pečlivějším vedením

---

[24] V letech 1851–1860 činila kojenecká úmrtnost manželských dětí 233 ‰ a nemanželských 366 ‰, v letech 1861–1870 to bylo 248 ‰ a 369 ‰, 1871–1880 umíralo 252 ‰ respektive 374 ‰ kojenců, 1880–1884 obdobných 251 ‰ a 359 ‰, v letech 1885–1889 pak 248 ‰ a 354 ‰, v letech 1890–1894 ještě umíralo 248 ‰ manželských a 374 ‰ nemanželských kojenců; teprve v letech 1895–1899 se situace u manželských zlepšila na 218 ‰, u nemanželských však kojenecká úmrtnost setrvala na 374 ‰; v následujícím pětiletí se hodnoty zastavily na 209 ‰ a 342 ‰. Skutečně výrazný a setrvalý pokles v obou kategoriích lze konstatovat od období 1905–1909, kdy umíralo jen 202 ‰ manželských a 292 ‰ nemanželských dětí. L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 130, 204. V mikro rovině nebývá hledisko nemanželského původu při zkoumání kojenecké úmrtnosti uplatňováno.

[25] P. HORSKÁ, *Historický vývoj*, s. 26.

[26] V. SRB – M. KUČERA, *Vývoj obyvatelstva*, s. 150.

matričních knih. Jednoznačnější vypovídací hodnotu mají rozdíly mezi počty zemřelých kojenců podle jejich rodinného statutu. Z 4925 manželsky narozených dětí jich zemřelo jen 1039, tedy 211 ‰, zatímco z 355 nemanželských kojenecký věk nepřežilo 113 dětí, tedy celých 318 ‰. Obtížně vysvětlitelný je výrazný pokles úmrtnosti nemanželských dětí ve dvacátých letech 19. století, který doprovázel do té doby nevídaný nárůst jejich počtu: v letech 1819–1825 se z 1113 dětí celých 119 (10,7 %) narodilo nesezdaným rodičům, aniž by kdy došlo k jejich legitimizaci. V prvním roce života zemřelo jen 17 těchto dětí (143 ‰), podíl zemřelých manželsky narozených dětí byl však podobný jako v jiných letech (211 ‰).

TABULKA Č. 5. POROVNÁNÍ KOJENECKÉ ÚMRTNOSTI V RÁMCI ČESKÝCH ZEMÍ A VE SLEDOVANÉM REGIONU
TABLE 5. THE COMPARISON OF THE INFANT MORTALITY IN THE CZECH LANDS AND IN THE REGION UNDER ANALYSIS

České země		Pelhřimovsko	
období	kojenecká úmrtnost (v ‰)	období	kojenecká úmrtnost (v ‰)
-	-	1800–1806	205
1820–1824	243	1819–1825	190
1845–1849	257	1845–1851	232
1870–1874	265	1871–1876	220
1890–1894	265	1890–1896	264

Zdroj: Kojenecká úmrtnost pro české země podle V. SRB – M. KUČERA, *Vývoj*, s. 150; vlastní analýza autorky, srov. pozn. 11.

Source: infant mortality in the Czech lands on the basis of V. SRB – M. KUČERA, *Vývoj*, p. 150; author's own analysis, see footnote 11.

Kojenecká úmrtnost ve zkoumané oblasti, obdobně jako v jiných regionech, byla vyšší u chlapců než na dívek.^[27] Index maskulinity propočtený pro všechny narozené činil 1099 živě narozených hochů na 1000 děvčat. Mezi zemřelými kojenci připadalo 1369 chlapců na 1000 dívek, ovšem se značným rozdílem mezi manželskými a nemanželskými dětmi.^[28] Zatímco ve skupině legitimně narozených zemřelo do roka 611 hochů a jen 427 děvčátek (v přepočtu tedy 1430:1000), svobodným matkám umřelo v kojeneckém věku 58 synů a 55 dcer (analogicky 1054:1000). Index maskulinity při narození byl v případě nemanželských dětí o něco málo nižší (pouze 1070 živě narozených chlapců na 1000 dívek), přesto je nepoměr v úmrtnosti nemanželsky narozených dívek patrný. Vyjádřeno jinak, ve

[27] Srov. například M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 171–173; Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 154–158.

[28] V případě dvou manželských dětí, zemřelých velmi krátce po narození, není pohlaví uvedeno.

skupině manželských dětí v kojeneckém věku zemřelo 236 ‰ chlapců a 183 ‰ dívek, mezi nemanželskými ale umíralo 315 ‰ hochů a 322 ‰ děvčat. V případě, že se nejedná o náhodné zkreslení dané zkoumaným vzorkem populace, by mohl znamenat menší péči věnovanou dcerkám neprovdaných žen, ačkoli by bylo možné předpokládat, že to budou naopak chlapci, jejichž organismus bude obtížněji vzdorovat důsledkům náročnějšího mateřství svobodných žen.

TABULKA Č. 6. PODÍLY DĚTÍ ZEMŘELÝCH DO 1 ROKU ŽIVOTA PODLE DATA NAROZENÍ NA ZÁKLADĚ LEGITIMITY (V ‰)

TABLE 6. PROPORTIONS OF CHILDREN WHO DIED IN THE FIRST YEAR OF LIFE BY BIRTH DATE AND ACCORDING TO LEGITIMITY (IN ‰)

Rok narození	Podíl dětí zemřelých do 1 roku (v ‰)			
	všechny narozené	manželské	legitimizované	nemanželské
1800–1806	208	200	0	362
1819–1825	200	211	50	143
1845–1851	230	223	33	435
1871–1876	208	199	40	443
1890–1896	226	224	0	375

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Poznámka: Tabulka předkládá údaje zjištěné rekonstrukcí dat narození a úmrtí zkoumaných dětí; výpočet kojenecké úmrtnosti realizovaný na základě porovnání všech dat o narozených a zemřelých zanesených do matriky je prezentován v předcházející tabulce č. 5.

Note: This table presents results generated by reconstituted dates of births and deaths of the analysed babies; calculation of the infant mortality on the basis of comparison all births and deaths recorded in the parish registers is presented in the preceding Table 5.

Příčiny odchodu nejmenších dětí jsou samozřejmě v matrikách naznačovány jen vágně, ať už šlo o úmrtí při porodu, „slabost“ či obávané „psotníky“ a křeče. Asi desetina všech narozených dětí – 96 ‰ manželských a 161 ‰ nemanželských – zemřela již v prvním měsíci, přesněji do 28. dne života. Porovnání podílu kojenců zemřelých během novorozeneckého (neonatálního) a ponovorozeneckého (post neonatálního) období je vnímáno jako použitelné kritérium pro posouzení endogenních a exogenních příčin úmrtí. Endogenní, tedy v rámci možností dobové léčebné péče nezvratitelné důvody úmrtí, mezi které se řadí vývojové poškození plodu či důsledky těžkého porodu, by se měly projevit hned v prvních týdnech po narození, naopak smrt z exogenních příčin přicházela později a mohla být

ovlivněna nedostatečnou péčí a výživou.^[29] Právě úmrtí mezi druhým a dvanáctým měsícem života tedy mohlo být v řadě případů způsobeno těžkou sociální situací, v níž dítě vyrůstalo, i když je nesporné, že zdraví novorozenců bylo už v prenatálním období zásadním způsobem ovlivněno životosprávou, respektive životními podmínkami budoucích matek.

TABULKA Č. 7. POROVNÁNÍ NOVOROZENECKÉ A PONOVOZENECKÉ ÚMRTNOSTI MANŽELSKÝCH A NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ
TABLE 7. THE PROPORTION OF NEONATAL AND POST-NEONATAL MORTALITY IN LEGITIMATE AND ILLEGITIMATE CHILDREN

Rok narození	Manželské děti				Nemanželské děti			
	zemřelé do 1 roku		zemřelé do 28 dnů		zemřelé do 1 roku		zemřelé do 28 dnů	
	počet	% z narozených	počet	% z narozených	počet	% z narozených	počet	% z narozených
1800–1806	192	200	67	70	21	362	11	190
1819–1825	205	211	99	102	17	143	8	67
1845–1851	245	223	122	111	30	435	14	203
1871–1876	205	199	100	97	27	443	18	295
1890–1896	192	224	86	101	18	375	6	125
Celkem	1039	211	474	96	113	318	57	161

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Hned v prvním měsíci života zemřela přibližně polovina dětí, jimž nebylo souzeno dožít se prvních narozenin. Tento osud častěji hrozil nemanželským dětem; přesnější obraz rizika předčasné smrti by mohla přinést analýza přežívání, jež by ovšem vyžadovala početnější zkoumaný vzorek a detailnější analýzu. Lze však předpokládat, že dětem narozeným mimo manželství byla věnována méně pečlivá základní péče, častěji také mohlo dojít k předčasnému porodu. Určitý rozdíl je patrný mezi městem a vesnicí, zdá se, že venkov byl pro děti obecně příhodnější: zatímco v městských domácnostech již v prvním měsíci života odešlo 259 (106 % z narozených) ze všech manželsky narozených dětí, v okolních vsích to bylo 215 (87 % z narozených). Ve skupině nemanželských dětí narozených ve městech bylo 25 z 57 zemřelých v kojeneckém věku mladší 28 dnů (183 % z narozených). Ve vsích během prvních čtyř týdnů po porodu zemřelo 32 nemanželských dětí (147 % z narozených v dané skupině), v dalších jedenácti měsících života pak 24 kojenců.

[29] Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1983², s. 138–139.

Ve vesnicích se tedy nemanželské děti rodily častěji a umíraly ve srovnání s městem relativně méně často v kojeneckém a novorozeneckém věku.^[30] Venkovská společnost, která měla minimálně před koncem 19. století stále ještě pověst prostředí otevřenějšího vůči předmanželské sexualitě, než jaká se předpokládá pro (malo)měšťanské prostředí lpící na ideálu dívčí cudnosti, mohla mít k nemanželským dětem poněkud smířlivější přístup. Zdá se také, že ve vesnických hospodářstvích měly matky obecně lepší možnosti, jak se o dítě postarat, případně jej během dne svěřit někomu blízkému. Naproti tomu například služebné v měšťanských domácnostech či ženy zaměstnané v prvních (proto)průmyslových podnicích tuto šanci neměly a jejich děti byly také zřejmě častěji odkázány na náhradní stravu.

Vyšší podíl nemanželských dětí umírajících již v novorozeneckém věku mohl být způsoben těžkou prací svobodných žen odkázaných na práci vlastních rukou, které se ani v těhotenství nemohly šetřit, nebo horší poporodní péčí o matku a dítě. Nižší vrstvy na vesnici, ale i v prostředí maloměsta také mohly stále podléhat určitému fatalismu ohledně úmrtí nejmenších dětí: na udržení života viditelně slabých a neuživých se zřejmě neplýtvalo silami, zejména pokud šlo o nepřilíš vítané potomky svobodných matek. Tomu by mohl odpovídat výrazný pokles počtu zemřelých novorozenců nemanželského původu v posledním sledovaném období. Jakékoli závěry jsou však obtížné kvůli malému zkoumanému vzorku, a také kvůli nedostatku porovnatelných výzkumů.

Positivnímu vlivu celorodinné péče na přežití nelegitimních novorozenců by měl nasvědčovat počet přeživších dětí, které se narodily „doma“, tedy v domácnosti rodičů svobodné matky.^[31] Ženy, které porodily svého nemanželského potomka ve městě, skutečně v době porodu nezřídka pobývaly mimo svůj původní domov, zatímco na venkově nelegitimní děti častěji přicházely na svět v domech svých prarodičů. Porovnání počtu životaschopných a předčasně zemřelých kojenců na základě toho, zda se narodili v domácnostech svých příbuzných či nikoliv, však nepřináší jednoznačný důkaz. Naopak se zdá, že děti narozené v domácím prostředí v kojeneckém věku umíraly častěji, a to jak ve městech, tak na venkově. Důvodem vyšších šancí přežít první rok života ve venkovském prostředí tedy zřejmě nebylo soužití s příbuznými, ale uspořádání venkovské domácnosti jako takové a související způsob obživy, který dovoľoval svobodné matce mít dítě více při sobě. Jiné vysvětlení, jež je třeba připustit, souvisí s kritikou pramene: úmrtí potomek matek, jež zůstaly doma, lze zachytit snáze, zatímco u žen, které před porodem změnily

---

[30] Lze shrnout, že ve sledovaných vesnicích se narodilo 218 nemanželských dětí, 56 z nich zemřelo v kojeneckém věku, z toho 32 v prvním měsíci života. Naproti tomu ve městech přišlo na svět 137 nelegitimních dětí, v první roce jich zemřelo 57, z toho 25 ještě v novorozeneckém věku.

[31] Sandra BRÉE, *Les accouchements hors domicile à Paris au XIXe siècle*, XVIe colloque de la CUDEP Les populations vulnérables, Aix-en-Provence, mai 2013, s. 265–279.

bydliště, je pravděpodobnější migrace ze sledované oblasti, a tedy vypadnutí jejich dítěte z evidence.

TABULKA Č. 8. NEMANŽELSKÉ A POZDĚJI LEGITIMIZOVANÉ DĚTI PODLE MÍSTA NAROZENÍ

TABLE 8. ILLEGITIMATE AND ADDITIONALLY LEGITIMISED CHILDREN ACCORDING TO THEIR BIRTH PLACE

Status dítěte	Místo porodu	Města			Vsi		
		narozené	z toho zemřelé v kojeneckém věku		narozené	z toho zemřelé v kojeneckém věku	
			počet	%		počet	%
Nemanželské	u příbuzných	56	26	46,4	116	34	29,3
	u cizích	81	31	38,3	102	22	21,6
Legitimizované	u příbuzných	25	2	8,0	37	1	2,7
	u cizích	16	-	-	22	-	-
Nemanželsky narozené celkem	u příbuzných	81	28	34,6	153	35	22,9
	u cizích	97	31	32,0	124	22	17,8

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Legitimizované děti

Zvláštní pozornost je třeba věnovat vyhlídkám dětí, které se jejich otcové rozhodli prohlásit za své a které dosud stály stranou pozornosti české historické demografie; autoři a autorky dostupných studií se většinou ani nevyjadřují k tomu, zda legitimizované přiřazují k manželským či nemanželským dětem. Nelze jednoznačně říci, že by se otcové k legitimizaci, jež obvykle znamenala zároveň sňatek s matkou potomka,^[32] ochotněji odhodlávali v případech narození syna, zrovnoprávněno bylo 49 chlapců a 51 dívek. Z pramenů není patrné, co bylo většinovým důvodem pro opožděné uznání dítěte, ani jak vypadal vztah jeho rodičů před legitimizací, tedy zda spolu například sdíleli domácnost nebo náklady na výživu dítěte. Postavení svobodné matky, která mohla označit otce svého potomka, jenž navíc dříve či později přijal zodpovědnost za ni i za dítě, bylo nepochybně lepší než situace dívky, která zůstala svým partnerem zcela opuštěná. Legitimizované děti mohly být tedy vnímány jako předmanželsky narozené, na jejich „předčasný“ příchod se zřejmě časem pozapomnělo a ani právně je neměl nijak diskvalifikovat.^[33]

[32] V přípisu o legitimizaci dítěte v matrikách narozených bývá uváděna formulace „*per subsequent matrimonium*“ nebo jiné sdělení podobného obsahu.

[33] Přiznání se k nemanželskému dítěti mohlo mít i ritualizovanou formu, jak ukazuje příklad

Ve větší části případů bohužel není k dispozici datum, kdy k oficiálnímu aktu legitimizace došlo, ve známých případech to zpravidla bylo během několika měsíců po porodu, některé děti ale na změnu svého statutu čekaly roky. Tato prodleva zásadním způsobem určuje takřka nulové ukazatele kojenecké úmrtnosti legitimizovaných dětí, neboť děťátko samozřejmě muselo přežít, aby je jeho otec mohl uznat za své. Mezi stovkou legitimizovaných dětí podlely smrti v kojeneckém věku jen tři, což napovídá, že řada dalších „celoživotně nemanželských“ byla ve skutečnosti potomky stabilních párů a jejich oficiálnímu uznání zabránila předčasná smrt.

Počet legitimizovaných dětí se může zdát zanedbatelný – pouhých sto dětí ve více než pětistícovém souboru, avšak právě tato stovka může výrazným způsobem proměnit například hrozivě vypadající výpočty týkající se úmrtnosti nemanželských dětí. Po připočtení dodatečně legitimizovaných dětí k těm, k nimž se jejich otcové nepřihlásili, lze vyhlídky potomků (dosud) svobodných matek vidět v podstatně optimističtějším světle. Počet dětí narozených mimo manželství zahrnující trvale nelegitimní i později legitimizované se tím zvyšuje na 455, z nichž v kojeneckém věku zemřelo pouze 116, tedy 255 ‰ z narozených, což je hodnota, která se přibližuje podílu umírajících kojenců mezi manželskými dětmi, jež činil 211 ‰ z narozených.

Je pravděpodobné, že důvodem většiny mimomanželských počtů a odložených sňatků byly finanční potíže a nízké sociální postavení dvojic, které nemohly/nestihly oslavit svatbu včas. Právě tato chudoba a nepřiměřené pracovní vytížení těhotných žen a novopečených matek byly důvodem vysoké úmrtnosti jejich potomků. Vyšší společenský kredit dosud svobodných dívek, které měly jakousi oporu v otci svého dítěte, se odráží také v tom, že většina z nich porodila v domě svých rodičů. Právě postoj širší rodiny a zejména prarodičů nemanželského novorozence měl zásadní vliv na jeho další vyhlídky i šanci na přežití prvních, nejnebezpečnějších měsíců života.

Křest a křtiny

Jak rodiče 19. století reagovali na zprávy o nemanželském těhotenství svých dcer, se lze jen domýšlet, jistě je ale nevívali. Narození dítěte znamenalo ekonomickou zátěž, k čemuž se přidružovala více či méně palčivě pocíťovaná ostuda. Jedním z mála nástrojů, jak poodkrýt (znovu)začlenění nemanželských dětí a jejich matek do sociálních struktur prostředí, v němž se pohybovaly, je sledování kmotrovských vazeb, které se kolem nich utvořily v okamžiku křtu. Z církevního hlediska nesměly být křtiny upřeny žádnému dítěti a odmítnout žádost o kmotrovství bylo tradičně považováno za nepřijatelné.^[34]

---

jihočeského Doubleska, kde byla předmanželská počtů dosti častá. Zora SOUKUPOVÁ, *Rodeník donešenej – lidový zvyk na Doudlebsku*, Národopisné aktuality 9, 1972, s. 17–30.

[34] V českém prostředí je kmotrovství bádáno především v souvislosti se 17. stoletím, srov.

Dřívější výzkumy ukázaly několik rysů křestní praxe a výběru kmotrů, které se zdají být charakteristické pro 19. století a které lze spojovat s modernizací a seklularizací společnosti a rodinného života. Jedná se o především o odkládání křtů spojené s celkově menším důrazem na význam křestního rituálu, snížení počtu kmotrů, horizontalizaci a familiarizaci kmotrovství ve smyslu častějšího kmotrovství biologicky příbuzných osob,^[35] a v českém prostředí také časté kmotrovství porodních bab a kostelníků.^[36]

S výjimkou necelých dvou stovek dětí, jež se narodily mrtvé nebo tak slabé, že je nouzově pokřtila porodní bába,^[37] byly sledované děti na Pelhřimovsku řádně pokřtěny ve farním kostele za asistence kněze a alespoň jednoho kmotra nebo kmotry. Křty probíhaly většinou bezprostředně poté, co dítě přišlo na svět: jen necelá desetina novorozenců byla pokřtěna dva a více dnů po porodu, ostatním se svátosti dostalo v den narození nebo hned nazítří poté. Ze všech 5178 pokřtěných dětí bylo 324 (6,3 %) křtěno dva nebo tři dny po narození a 116 (2,2 %) čekalo na křest čtyři a více dnů. Většina těchto odložených křtů proběhla v posledním sledovaném období (62,7 %), ve městech a často to byli rodiče z lépe situovaných, a pravděpodobně tedy i vzdělanějších a pokrokovějších vrstev, kteří si dovolili obřad odložit (ze 116 dětí pokřtěných čtyři a více dnů po narození jich 69 pocházelo z Pacova).^[38]

---

přehled Markéta SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství jako badatelský problém. K sociálním dějinám raného novověku a 19. století*, Český časopis historický 114, 2016, s. 58–82. Nejnověji Ladislav NEKVAPIL – Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Kmotrovství v „protoindustriálních“ oblastech východních Čech v polovině 17. století*, Východočeský sborník historický 38, 2020, s. 23–50.

[35] Guido ALFANI – Philippe CASTAGNETTI – Vincent GOURDON (edd.), *Baptiser. Pratique sacramentelle, pratique sociale (XVe–XXe siècles)*, Saint Étienne 2009; Guido ALFANI – Vincent GOURDON (edd.), *Spiritual Kinship in Europe, 1500–1900*, Basingstoke 2012; Guido ALFANI – Vincent GOURDON, *Fêtes du baptême et publicité des réseaux sociaux en Europe Occidentale. Grandes tendances de la fin du Moyen Âge au XXe siècle*, Annales de démographie historique 117, 2009, s. 153–189.

[36] Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v „dlouhém“ 19. století*, Pardubice 2017, s. 134–136; srov. také Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004; Michaela VLČKOVÁ, *Žehnání matky. Význam obřadu v Čechách a na Moravě v 16.–21. století*, Praha 2015.

[37] Bez obvyklého křtu v kostele zemřelo 93 dětí manželských dětí z měst (3,8 % narozených v dané skupině) a 86 manželsky narozených na vesnicích (3,5 %), 3 děti narozené ve městech svobodným matkám (1,7 %) a 20 nemanželsky narozených na vesnicích (7,2 %). Údaje však mohou být do určité míry zkreslené a spíše než o mortalitě kojenců vypovídají o praxi místních porodních bab. Například farnost Zachotín, složená z roztroušených vísek a samoty a trvale neobsluhovaná profesionální zkušenou porodní babičkou, ukazuje vysoký podíl nouzových křtů, které mohly být ve skutečnosti spíše preventivní.

[38] Naprostou výjimkou byl synek pacovského vrchnostenského kočího, který byl v roce 1804 pokřtěn až po 22 dnech. Typičtější byl případ druhého nejdelšího „čekajícího“ křtěnce, jenž se narodil v Pacově v roce 1893 jako potomek soudního adjunkta Zevla a byl pokřtěn jako šestnácti-

Kmotrovské vazby mohly být studovány v případech 4746 manželských, 100 legitimizovaných a 332 nemanželských dětí, z nichž drtivá většina při křtu dostala v souladu s římským rituálem dva duchovní příbuzné, a to muže a ženu. Teprve v posledním sledovaném období, v devadesátých letech 19. století, se začaly častěji objevovat zápisy o křtech s jediným kmotrem nebo kmotrou.^[39] Ze všech manželských dětí mělo pouze kmotra 9 a jenom kmotru 41 novorozenců (celkem 1,1 % křtěných), nemanželské děti se musely spokojit pouze s kmotrou ve dvou a jen s kmotrem ve třech případech (celkem 1,5 %), později legitimizované děti měly ve všech případech kmotry oba.

Zdá se tedy, že křestní rituál býval pocitován jako úplný za účasti dvou osob v roli duchovně příbuzných. Neznamená to ovšem, že oba kmotři bývali vždy pečlivě vybírání. Již současníci si všímali, že roli kmotra nebo kmotry v druhé polovině 19. století často přebírali kostelníci a porodní báby. Ti mohou být do určité míry vnímání jako kmotři „druhé kategorie“, nejen proto, že většinou patřili spíše k chudším vrstvám obyvatelstva, ale především bývali u křtů přítomni automaticky a nebylo třeba je speciálně zvat: kostelník ručil za přípravu chrámu, porodní bába byla ze zákona povinna informovat kněze o narození dítěte a zajistit zápis do matriky.^[40] V prvním zkoumaném období se muži a ženy těchto dvou profesí v roli kmotrů vůbec neobjevovali, počátkem dvacátých let pouze sporadicky. Jedinou výjimkou byla farnost Zachotín, kde 13 z 32 nemanželských dětí řádně pokřtěných v letech 1819–1825 dostalo za kmotry porodní báby a / nebo kostelníky. Zachotínská farnost byla ovšem v tomto ohledu specifická po celé sledované období, neboť zde po většinu 19. století nepůsobila profesionální zkoušená porodní bába a u porodů porůznu pomáhaly zkušené sousedky, jež se stávaly i kmotrami dětí.

Do poloviny století se zastoupení porodních bab a kostelníků coby kmotrů novorozenců dětí zvýšilo u všech skupin novorozenců, a to dosti výrazně. Pod hranicí deseti procent zůstalo jen v případech manželských dětí (8,3 % ve městech a 8,9 % na vesnicích); při křtech nemanželských dětí narozených na venkově a také při křtinách později legitimizovaných dětí asistovali kostelníci a porodní báby ve více než třetině případů. V sedmdesátých letech pak tento trend dosáhl vrcholu v souvislosti s nelegitimními dětmi narozenými ve městech (66,7 % křtů), projevil se ale i v případech manželských dětí, z nichž asi pětina měla mít napříště za kmotra porodní bábu či kostelníka. Ke konci století se zastoupení křtů s bábami

---

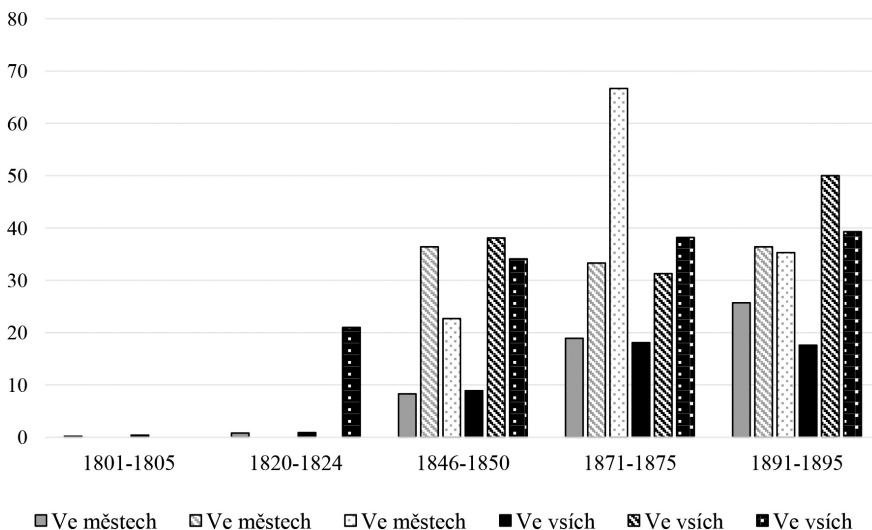
denní. Srov. Markéta SKOŘEPOVÁ, *Čas křtu a výběr jména novorozence ve venkovské společnosti 19. století*, Český lid 105, 2018, s. 199–218.

[39] Z 56 křtů s pouze jediným kmotrem se jen 15 odehrálo v obdobích před rokem 1890.

[40] Miroslava MELKESOVÁ, „...skrze něž Pán Bůh svět, církev i nebe množí...“ *Raněnovověké venkovské šestinedělky, porodní báby a kmotry*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 263–290.

a kostelníky v rolích kmotrů u dětí narozených mimo manželství pohybovalo mezi 35 a 50 %, u manželských dětí bylo viditelně nižší.

GRAF Č. 1. KŘTY S PŘÍTOMNOSTÍ PORODNÍ BÁBY ČI KOSTELNÍKA PODLE RODINNÉHO STATUTU DĚTÍ NAROZENÝCH VE MĚSTECH A NA VESNICÍCH (V %).
GRAPH 1. THE BAPTISMS IN THE PRESENCE OF MIDWIFES AND SACRISTANS ACCORDING TO THE FAMILY STATUS OF CHILDREN AND THEIR PLACE OF BIRTH (IN %)

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Stoprocentní přítomnost obou kmotrů při křtech později legitimizovaných dětí může naznačovat snahu jejich rodin o zorganizování plnohodnotných křtin, na druhou stranu častá přítomnost kostelníků a porodních bab je přibližovala spíše ke skupině trvale nemanželských.

Trvale nemanželské děti se zdají být znevýhodňovány jak z hlediska počtu kmotrů, tak i s ohledem na přítomnost skutečně vybíraných, nikoli automaticky se dostavivších duchovních příbuzných. Ve srovnání s evropskými výzkumy není častá asistence kostelníků a zejména porodních bab u křtů nemanželských dětí nijak překvapivá, v některých regionech byla takřka pravidlem.^[41] Zarážející je v případě

[41] Alessio BASILICO, *La parenté spirituelle à Teramo (Italie) durant l'époque moderne*, in: Guido Alfani – Vincent Goudon – Isabelle Robin (eds.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée XVIe–XXIe siècles*, Bruxelles 2015, s. 21–38; Vincent GOURDON – Isabelle ROBIN, *Le baptême des illégitimes, XVIe–XXIe siècle*, in: Carole Avignon (ed.), *Bâtards*

potomků řádně sezdaných párů, i když v Čechách 19. století se zjevně nejednalo o nic zvláštního. V makro rovině lze tento jev vnímat jako projev náboženské sekularizace a jisté netečnosti k průběhu křestního rituálu, přestože v kontextu konkrétní vesnice či maloměsta mohlo jít také o důkaz kolektivně vnímané vážnosti a úcty projevované tamní porodní bábě či správci kostela.^[42]

Biologické a duchovní příbuzenství

Dalším důležitým rysem křestní praxe v 19. století byla vzrůstající familiarizace, směřující křtiny dovnitř rodiny, kde původně ryze náboženský rituál nabýval rysy domácí oslavy. Tento posun ve vnímání křtu lze velmi přesně sledovat na základě účasti příbuzných v rolích kmotrů. V případech zkoumání větších skupin obyvatelstva bývá hledání konkrétních příbuzenských vazeb mezi křtěncem a jeho kmotry nahrazováno analýzou homonymie příjmení účastníků křtu.^[43] Jedná se o jednoduchý nástroj umožňující kvantifikaci větších souborů dat, a tedy zobecnění nastupujících trendů, byť je třeba počítat s nepřesnostmi způsobenými na jedné straně shodou jmen biologicky nepříbuzných osob a na druhé straně naopak neodhalením rodné vazby lidí užívajících jiné příjmení. Nevýhodou je také neschopnost rozlišit typ příbuzenské vazby, do budoucna by tedy bylo žádoucí analýzu homonymie příjmení příležitostně doplňovat detailními rozbory biologického a duchovního příbuzenství v jednotlivých rodinách.^[44]

Většinu kmotrovských dvojic na Pelhřimovsku představovaly manželské páry, další část křestních obřadů proběhla za účasti kmotra a kmotry, které spojovalo jiné příbuzenské pouto.^[45] Pokud byli kmotři manželé, je pro potřeby následu-

---

et bâtarises dans L'Europe médiévale et moderne, Rennes 2016, s. 225–241; Danijela DOBLA-NIVIĆ – Marija MOGOROVIĆ CRLJENKO, *Godparents and Marriage Witnesses in Istria from the Fifteenth to the Seventeenth Century*, Dubrovnik Annales 21, 2017, s. 9–29.

[42] Ke konci století se ze zvaní kostelníků a porodních bab stal už zřejmý zvyk. Nejčastější variantou u všech skupin dětí přitom bylo oslovení porodní báby i kostelníka zároveň (226 křtů manželských, 13 křtů legitimizovaných a 31 křtů nemanželských dětí), samostatné kmotrovství porodní báby, nebo kostelníka bylo přibližně stejně časté (porodní bába byla přítomna u 119 křtů manželských, 8 legitimizovaných a 16 nemanželských dětí, kostelník pak u 116 křtů manželských, 8 legitimizovaných a 31 nemanželských dětí).

[43] Camille BERTEAU – Vincent GOURDON – Isabelle ROBIN, *Trois siècles de parrainages à Aubervilliers. De la Réforme catholique au temps des banlieues industrielles*, in: Guido Alfani – Vincent Goudon – Isabelle Robin (eds.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée XVIe–XXIe siècles*, Bruxelles 2015, s. 39–68

[44] Cristina MUNNO, *L'écheveau des parentèles au village. Dynamiques démographiques, mobilisations réticulaires et parcours individuels dans une communauté de Vénétie au XIXe siècle*. Thèse de doctorat, École des hautes études en science sociale / Université ca'Foscari, Paris – Venezia 2010.

[45] V zastoupení manželských či jinak spřízněných párů mezi kmotrovskými dvojicemi byly na

jící analýzy jako nositel příbuzenského pouta vnímán ten, který byl s křtěným novorozencem spojen biologicky, na afinitu druhého člena kmotrovské dvojice není brán zřetel. Jestliže se v roli kmotrů objevili například sourozenci nebo rodič se svým synem či dcerou, byla zohledněna příbuzenská vazba obou zúčastněných.

TABULKA Č. 9. KŘTY MANŽELSKÝCH, LEGITIMIZOVANÝCH A NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ PODLE PŘÍTOMNOSTI PŘÍBUZNÝCH A NEPŘÍBUZNÝCH KMOTRŮ
TABLE 9. THE BAPTISMS OF LEGITIMATE, ADDITIONALLY LEGITIMIZED AND ILLEGITIMATE CHILDREN ACCORDING TO THE PRESENCE OF BIOLOGICALLY RELATED AND UNRELATED GODPARENTS

	Manželské			Legitimizované			Nemanželské		
	všechny křtěné	křest s PK	křest s PK v %	všechny křtěné	křest s PK	křest s PK v %	všechny křtěné	křest s PK	křest s PK v %
Pacov	879	186	21,2	21	5	23,8	63	2	3,2
Černovice	863	236	27,3	12	3	61,1	29	2	6,9
ČŘ	607	139	22,9	8	1	12,5	42	2	4,8
Vsi	2397	779	32,5	59	13	22,0	198	40	20,2
Celkem	4746	1340	28,2	100	22	22,0	332	46	13,9

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Vysvětlivka: PK=biologicky příbuzní kmotři (homonymie příjmení).

Note: PK=biologically related godparents (homonymy of surnames).

V celkových součtech byla homonymie příjmení rodičů a kmotrů křtěného dítěte prokázána u necelé třetiny křtů, ovšem s výraznými rozdíly, pokud jde o čas, místo, sociální prostředí a zejména status novorozenců. Obecně se příbuzní kmotři více objevovali ve vsích než ve městech, což lze vysvětlit vyšší mobilitou uvnitř měst, a naopak větší uzavřeností a stabilitou vesnického prostoru, jehož obyvatelé byli méně nakloněni k migracím a častěji je propojovaly příbuzenské svazky.^[46] Obdobně jako v jiných evropských regionech, i na Pelhřimovsku se v průběhu 19. století podíl příbuzných mezi kmotry výrazně zvýšil. Zatímco v prvním sledovaném období se spřízněné osoby ke křtitelnicí dostavovaly poměrně zřídka, v dalších desetiletích jejich podíl stoupal ve všech typech sídel a u všech skupin

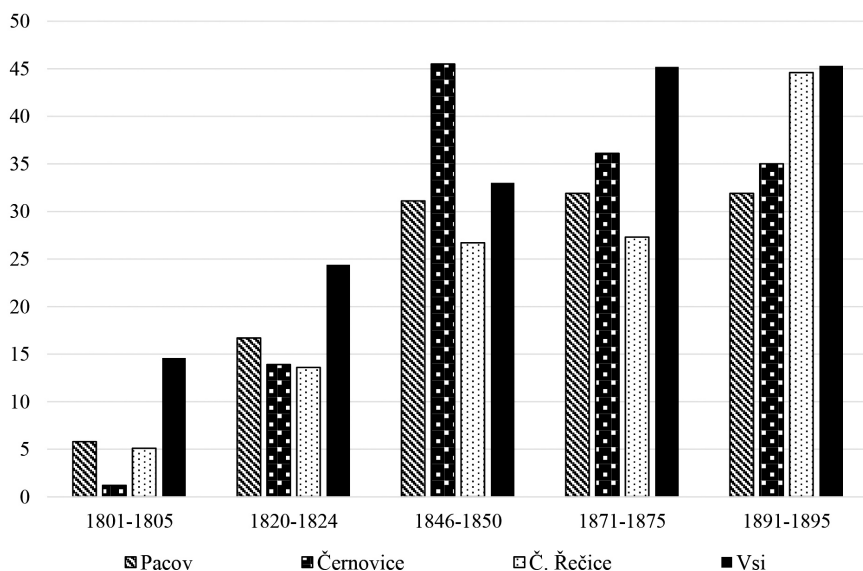
území Pelhřimovska zachyceny poměrně výrazné rozdíly. Muži a ženy bez vzájemného vztahu představovali na Pacovsku 52,3 % kmotrovských dvojic, na Červenoečicku 44,5 %, na Černovicu ale jen 22,1 %, ve vsích pelhřimovské farnosti srovnatelných 23,9 % a na území zachotínské lokálie pouhých 4 %. Na nedalekém Novorychnovsku se manželské či jinak spřízněné páry v roli kmotrů objevovaly v asi čtyř pětinach případů. M. SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství a biologické příbuzenství*.

[46] Josef GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*, České Budějovice 2013.

novorozenců. Standard samozřejmě představovaly manželské děti, které měly na počátku 19. století spřízněného kmotra v 14,6 % případů, pokud se narodily na vesnici; u křtů městských dětí to bylo jen mezi 1,2 % (Černovice) a 5,8 % (Pacov). Ve dvacátých letech se podíl křtů s příbuznými kmotry zvýšil asi o deset procentních bodů ve všech sídlech, kolem roku 1850 již mělo spřízněného kmotra přinejmenším 26,7 % křtěnců (Červená Řečice), v druhé polovině 19. století pak v průměru kolem třetiny dětí ve městech a necelá polovina ve vsích.

GRAF Č. 2. KŘTY MANŽELSKÝCH DĚTÍ, JICHŽ SE ÚČASTNILI BIOLOGICKY SPŘÍZNĚNÍ KMOTŘI (HOMONYMIE PŘÍJMENÍ, V %)

GRAPH 2. THE BAPTISMS OF LEGITIME CHILDREN IN THE PRESENCE OF BIOLOGICALLY RELATED GODPARENTS (HOMONYMS OF SURNAMEN, IN %)

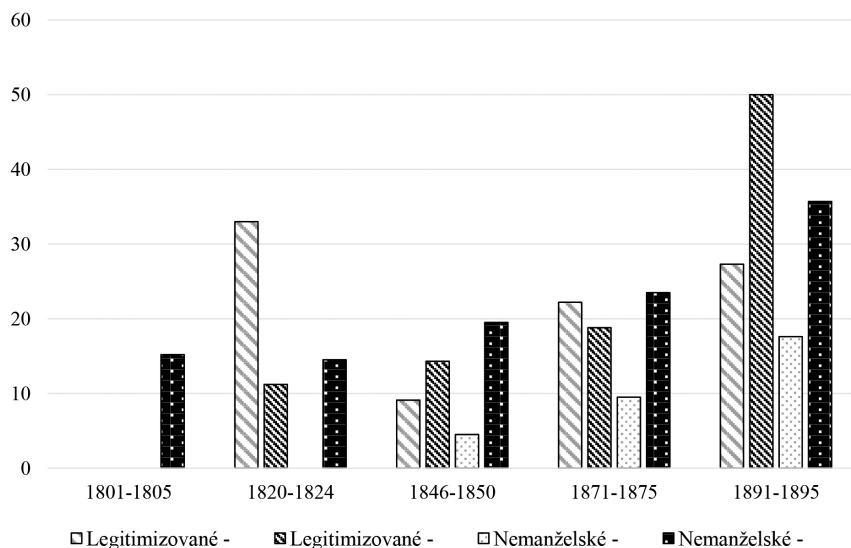
Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Také v případě dětí (dosud) nesezdaných rodičů podíl křtů, jichž se zúčastnili příbuzní, v průběhu století stoupal. U trvale nemanželských dětí ze vsí i měst lze pozorovat trvalý pozvolný nárůst, přičemž na vesnici byl podíl křtů s přítomností příbuzných vždy asi o 15 procentních bodů vyšší než ve městech. Každopádně šance, že se do kostela dostaví někdo z přízně, byla u potomků svobodných matek vždy viditelně nižší, a to zejména v městském prostředí. Na vesnicích v poslední dekádě 19. století, kdy zastoupení příbuzných kmotrů u křtů všech dětí dosáhlo

maxima, představoval rozdíl mezi trvale nemanželskými a legitimizovanými asi 10 procentních bodů (35,7 % versus 45,3 % křtů), v městském prostředí byl ještě výraznější.

GRAF Č. 3. KŘTY LEGITIMIZOVANÝCH A NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ, JICHŽ SE ÚČASTNILI BIOLOGICKY SPŘÍZNĚNÍ KMOTŘI (HOMONYMIE PŘÍJMENÍ, V %)

 GRAPH 3. THE BAPTISMS OF ADDITIONALLY LEGITIMIZED AND ILLEGITIME CHILDREN IN THE PRESENCE OF BIOLOGICALLY RELATED GODPARENTS (HOMONYMY OF SURNAMENES, IN %)

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Sloupce znázorňující podíl křtů s příbuznými kmotry u dodatečně legitimizovaných dětí jsou vzhledem k malým počtům sledovaných případů výrazně proměnlivé, přesto lze i u nich sledovat jednoznačný nárůst zájmu o kmotrovství příbuzných, a to zejména na venkově. Na konci 19. století dostávaly děti narozené na vesnici prozatím nesezdaným rodičům za kmotry příbuzné přesně v polovině případů. Ve městech v téže době bylo se svým kmotrem spřízněno jen něco málo přes čtvrtinu legitimizovaných dětí (27,3 %) a necelá pětina trvale nemanželských (17,6 %). Je však nesporné, že výběr kmotrů uvnitř příbuzenstva byl trend, který zasáhl všechny skupiny obyvatelstva, a křty potomků svobodných matek a nesezdaných dvojic se v tomto ohledu blížily k podobě, jakou měly křtiny dětí z řádných manželství.

Děti narozené svobodným ženám samozřejmě měly v okamžiku křtu oficiálně jen matrilinéární příbuzenstvo. Ovšem i sezdané rodičovské páry mívaly ve zvyku zvat za kmotry příbuzné z manželčiny strany, a to jak ve městech, tak na vesnici. Ve městech a městečkách na Pelhřimovsku bylo kmotrů a kmoter vybraných v rámci otcovské větve rodiny o třetinu méně než duchovních příbuzných pokrevně spojených s matkami novorozenců (celkem 355 kmotrů spřízněných s matkou oproti 236 kmotrům spřízněných s otcem; 30 dětí bylo pokrevně příbuzných s kmotrem i s kmotrou). Na venkově bylo zastoupení matrilinéárních příbuzných ještě silnější, na pět kmotrů spřízněných s matkou připadali pouze tři spjatí s otcem (přesněji 505 : 310, z toho 36 dětí bylo pokrevně spřízněno s kmotrou i kmotrem).

TABULKA Č. 10. MATRILINEÁRNÍ A PATRILINEÁRNÍ PŘÍBUZENSTVÍ MEZI KŘTENÝMI DĚTMI A JEJICH KMOTRY
TABLE 10. MATRILINEAL AND PATRILINEAL RELATIONSHIP BETWEEN THE BAPTIZED CHILDREN AND THEIR GODPARENTS

Status dětí:	manželské		legitimizované		nemanželské
	s matkou	s otcem	s matkou	s otcem	s matkou
Pacov	115	91	3	2	2
Černovice	144	96	1	2	2
ČŘ	96	49	1	0	2
Vsi	505	310	9	4	40
Celkem	860	546	14	8	46

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Poznámka: 66 manželských dětí bylo spřízněno jak s kmotrou, tak i s kmotrem (20 v Pacově, 4 v Černovicích, 6 v Červené Řečici a 36 ve vesnicích).

Note: 66 legitimate children were related to both their godfathers and godmothers (20 in Pacov, 4 in Černovice, 6 in Červená Řečice, 36 in the villages).

Vliv matčiných příbuzných v rámci rituálu je tedy nezpochybnitelný, a to navzdory použité metodě sledující pouze homonymii příjmení, kdy muselo nevyhnutelně dojít k nedohledání řady příbuzenských pout nesených kmotrami, jejichž dívčí jméno nebylo v matrikách uváděno. Nejzajímavější je však přítomnost příbuzných u křtů dodatečně legitimizovaných dětí: ze sta novorozenců mělo osm za kmotra či kmotru někoho z rodiny otce, jenž ke svému závazku teprve dodatečně přihlásil, dalších 14 mělo za kmotra některého z matčiných příbuzných.

Nabízí se srovnání s venkovskou farností Nový Rychnov nedaleko Pelhřimova, kde bylo zastoupení příbuzných u křtů ještě výraznější. Nemanželské děti zde měly za kmotra příbuzného v 22,8 % případů, zatímco v aktuálně sledovaných vesnicích širšího pelhřimovského regionu činil tento podíl 20,2 % a ve městech dokonce jen

4,7%. Dodatečně legitimizované děti na Novorychnovsku doprovodil ke křtu někdo z přízně takřka v polovině případů (v 34,1 % křtů se dostavili matčiny, v 14,1 % otcovi příbuzní), což je ve srovnání s celkovými 22 % křtů legitimizovaných dětí v právě sledovaném regionu širšího Pelhřimovska více než dvojnásobek. Obdobný je pouze údaj o podílu mateřských příbuzných mezi kmotry manželských dětí narozených na vsi, který na ve farnosti Nový Rychnov činil 20,2 % a v nyní sledovaných vesnicích 21,1 %; v případech otcovských příbuzných byl však rozdíl výraznější (17,7 % na Novorychnovsku oproti 12,9 % ve vsích širšího regionu Pelhřimovska).^[47] Ve městech se příbuzní kmotři objevovali ještě méně a opět převažovala přízeň z matčiny strany (15,1 % manželských dětí mělo za kmotra matčina příbuzného a jen 10,0 % otcova). Role matčiny příbuzných během křestního rituálu je mimořádně zajímavá, neboť ji lze interpretovat jako důkaz vlivu matrilineární větve rodiny, jež bývá v historickodemografickém bádání obtížně zachytitelná.

Relativně méně častou přítomnost příbuzných kmotrů ve městech lze vysvětlit obvyklou vyšší mírou migrace, a tedy i větším počtem lidí, kteří neměli v příbuzné žijící v nejbližším sousedství, jež by se mohli dostavit na křtiny pořádané obvykle těsně po narození. Familiarizace kmotrovství souvisí s často podtrhovaným zintimněním domácího života a ačkoli se v 19. století jednalo o progresivní trend, prosazoval se ve městech zjevně pomaleji než na venkově, kde byl pozitivně ovlivněn stabilitou a solidaritou venkovských rodinných pout. Zajímavý je ovšem geografický rozdíl mezi vesnicemi v západní části Pelhřimovska a zbytkem regionu, neboť zejména na Černovicku, v Dobešově a Vackově, a také v Jetřichovsi na Pacovsku bývalo biologicky příbuzných kmotrů výrazně méně.

Závěr

Nástrojů, jak sledovat sociální postavení nemanželských dětí mimo oficiální instituce, jakými byly třeba nalezince, je poskrovnu. Předložený text se o to pokusil jednak na základě tradičních postupů historické demografie, jednak z perspektivy sledování podoby křestního rituálu, jehož začleňovací význam v historických společnostech je nepochybný. V obou případech však platí, že nemanželské děti nelze studovat samostatně, neboť měřítkem mimořádnosti jejich situace může být jedině srovnání s potomky řádně seždaných rodičů. Jako interpretačně nejzajímavější se ukazuje skupinka dětí na pomezí mezi oběma kategoriemi, tedy těch, které se narodily dosud svobodným matkám a byly svými otci legitimizovány teprve dodatečně. Fenomén odložených sňatků a předmanželsky narozených dětí lze však sledovat až od poloviny 19. století, kdy zároveň přibývalo nemanželských porodu a všeobecně klesala kojenecká úmrtnost.^[48]

[47] M. SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství a biologické příbuzenství*.

[48] Otázku „předmanželských“ dětí v souvislosti se sňatky někdejších svobodných matek už pro první polovinu 19. století otevřela A. VELKOVÁ, *Nemanželské děti*.

Rostoucí šance, že nemanželské dítě přežije kojenecký věk, dokládá, že jeho matka měla možnost se o ně řádně postarat, což by mohlo ukazovat na vyšší smířlivost vůči nelegitimním dětem. Zároveň je třeba připustit, že za demografické situace 19. století, v níž čtvrtina všech narozených přirozeně umírala během prvních měsíců života, zřejmě nebylo obtížné zbavit se nechtěného dítěte. Nemuselo přitom jít o za všech okolností odsuzovanou a přísně trestanou násilnou dítkovraždou, k selhání křehkého organismu novorozence „stačilo“ pouhé zanedbání. I přes viditelné zlepšení v průběhu 19. století však úmrtnost nemanželských dětí zůstávala vyšší než mortalita jejich vrstevníků narozených v řádně uzavřených svazcích. Ani předložený výzkum, ani srovnatelné analýzy jiných badatelů však nedokázaly uspokojivě zodpovědět otázku, zda příčinou vysoké zranitelnosti nemanželských dětí byla neutěšenost poměrů, z nichž pocházely jejich matky, nebo zda to bylo právě narození nemanželského dítěte, které způsobilo chudobu, a tedy i vyšší riziko smrti.

Dosavadní výzkumy se v podstatě nevyjadřovaly k situaci dodatečně legitimizovaných dětí, které zdánlivě vykazovaly – samozřejmě i vzhledem k metodice výzkumu, která je dokáže zachytit pouze v případech, že přežily – v podstatě nulovou úmrtnost. Díky tomu je možné zejména pro devadesátá léta 19. století poupravit pesimistické propočty ohledně úmrtnosti nemanželských dětí. Pokud totiž jsou později legitimizované děti připočteny k trvale nemanželským, ukáže se, že hodnoty společné pro všechny tyto mimomanželsky narozené se přibližují ukazatelům kojenecké úmrtnosti zjištěným pro manželské děti. Jedná se samozřejmě o pouhou hru s čísly, která by však mohla naznačovat, že přihlášení se dosud svobodného otce k péči o dítě mohlo zvýšit jeho naděje na přežití prvních měsíců života. Neodpovězena zůstává otázka, zda toto zlepšení způsobovala lepší finanční situace svobodných matek, které měly alespoň nějakou oporu ve svém partnerovi, nebo zda rozhodoval spíše sociální aspekt přiznaného otcovství.

Znepokojivou otázkou, jež v souvislosti s výzkumem mortality nemanželských dětí vyvstává a na kterou by bylo zapotřebí zaměřit důkladný výzkum, je úmrtnost dcer svobodných matek. Analyzovaný vzorek samozřejmě nemohl poskytnout relevantní data pro tento typ výzkumu, mezinárodní bádání ale v posledních letech ukazuje, že fenomén tzv. „missing girls“, odkazující na nepřirozené ztráty v dívčí populaci, nelze vyloučit ani pro relativně nedávná období evropských dějin.^[49]

Minimálně v okamžiku křtu však byli chlapci a dívky rovnoprávní a s postupujícími desetiletími se stále více vyrovnávaly i rozdíly mezi manželskými a nemanželskými dětmi. Tváří tvář důležitosti první křesťanské svátosti nebylo možné potomky svobodných matek handicapovat příliš, křty probíhaly stejně jako u manželsky narozených brzy po porodu a za účasti kmotrů, nic nenasvědčuje ani

---

[49] Nejnověji Mikołaj SZOŁTYSEK – Francisco J. BELTRÁN TAPIA – Bartosz OGÓREK – Siegfried GRUBER, *Family Patriarchy and Child Sex Ratios in Historical Europe*, The History of the Family 2022, doi: 10.1080/1081602X.2022.2051581.

pro starší období doloženému zvyku kněží psát do matriky hanlivé poznámky nebo vybírat podivně znějící jména. Na druhou stranu však lze sledovat zvýšený podíl křtů s účastí kmotrů, jež můžeme považovat za svým způsobem druhořadé, tedy s porodními bábami a kostelníky. Jejich duchovní spříznění s nemanželskými dětmi evropské výzkumy považují za charakteristické, na Pelhřimovsku se však v průběhu století čím dál častěji účastnili i křtin manželských dětí, i když v o něco menší míře.

Postupně se u všech skupin dětí zvyšovala obliba pokrevně spřízněných kmotrů, tedy často zmiňovaná familiarizace kmotrovství, která se nejdříve a nejrychleji prosadila v úplných rodinách. Analýzu výběru kmotrů u nemanželských dětí přitom lze přeložit jako otázku, kdo byl ochoten převzít zodpovědnost za dítě, jehož morální a sociální status byl narušen narozením mimo řádné manželství. Ochotu rodinných příslušníků svobodné matky zúčastnit se křtin je možné interpretovat jako jakési přihlášení se k dítěti a vyjádření dobré vůle se o něj postarat; na druhé straně však mohlo ponechání kmotrovství uvnitř rodiny značit i snahu neobtěžovat křtinami nemanželského dítěte cizí lidi a neupozorňovat na jeho snížený původ.

Jednoznačně pozitivně lze naopak hodnotit zapojení rodinných příslušníků otců, kteří se ke svému potomkovi přihlásili teprve dodatečně. Jejich účast na křtinách bezpochyby deklarovala podporu dítěte i jeho matky, což zároveň posiluje myšlenku, že i kmotrovství matrilinéárních příbuzných mimomanželsky narozených dětí bylo spíše výrazem solidarity než studu a snahy poklesek svobodné ženy ututlat. Do rukou příbuzných kmotrů předávaly novorozence zejména venkovské matky, které teprve plánovaly sňatek s otcem svého dítěte, a i ve městech kmotrovství později legitimizovaných dětí vykazovalo vyšší míru familiarizace.

Také v jiných aspektech ze srovnání v přístupu k nelegitimním novorozencům vycházejí lépe vesnice než města, ať už jde o trochu nižší úmrtnost, relativně vyšší počty legitimizací, poněkud vyšší pravděpodobnost slehnutí svobodné matky v domácím prostředí, a v neposlední řadě poměrně vysoké procento příbuzných mezi kmotry, které koncem století křty potomků svobodných matek stále více přibližovalo ke křestní praxi obvyklé v úplných rodinách. Tyto rozdíly mezi vesnickým a (malo)městským prostředím lze vysvětlit větší soudržností venkovské rodiny a komunity, menším pohybem zdejšího obyvatelstva i odlišnými postoji k morálce mladých lidí, jež mohly být tradičně o něco benevolentnější než v měšťanských rodinách. V každém případě se zdá, že vlivem celospolečenských změn se přístup k nemanželským dětem v průběhu 19. století všeobecně změnil stejně jako postoje k církevním rituálům: nejen ke křtu, ale také k svátosti manželské, protože stále více párů zjevně zakládalo rodinu ještě předtím, než k tomu dostalo oficiální požehnání.

RECENZE A ZPRÁVY

Významná jubilea našich spolupracovníků

V letošním roce slaví svá jubilea hned tři významní představitelé české historické demografie, kteří již několik desetiletí zásadním způsobem formují i podobu našeho časopisu. První z nich, prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (narozen 1. 4. 1937 v Plzni), stál přímo u zrodu časopisu *Historická demografie* v roce 1967.^[1] Časopis byl původně koncipován jako ročenka Komise pro historickou demografii, která se pod vedením Pavly Horské konstituovala při tehdejších *Historickém ústavu Československé akademie věd*. Eduard Maur, který působil na *Filozofické fakultě Univerzity Karlovy*, v komisi od počátku zastával funkci tajemníka, nicméně se rozhodně nedá říci, že by jeho role byla redukována jen na administrativní činnost. Naopak se velmi záhy stal jedním z předních autorů, s jeho studii se čtenáři mohli pravidelně setkávat od druhého ročníku *Historické demografie*, který vyšel v roce 1968, až do čísla 7/1973 (vydaného 1974). V následujícím desetiletí bylo sice vydávání *Historické demografie* pozastaveno, nicméně po obnově časopisu v roce 1983 se Eduard Maur záhy k autorské práci vrátil – je příznačné, že novou etapu časopisu odstartoval právě Maurův článek *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*. Tyto jeho články, které byly publikovány v prvních číslech nově vzniklého časopisu, patří dodnes k hojně čteným a citovaným, neboť historickou obec seznamovaly jak s metodologií používanou při historickodemografickém výzkumu, tak s využitelnými prameny.

Pro založení časopisu i konstituování oboru historické demografie u nás byla velmi důležitá orientace na francouzskou historiografii, která byla blízka jak Pavle Horské, tak Eduardu Maurovi. Znalost práce takových autorů, jako byli Louis Henry, Jean Meuvret či Pierre Goubert, a inspirace jejich metodami znamenaly, že česká historická demografie v podání Eduarda Maura od počátku „držela krok“ s tehdejšími zahraničními výzkumy. Zároveň lze konstatovat, že takové kontakty se západním odborným světem byly v této době v české historiografii zcela výjimečné, a je třeba podtrhnout, že nebyly pouze jednostranné, nýbrž že z prvních čísel časopisu *Historická demografie* je patrná snaha zprostředkovat české výzkumy i zahraničním kolegům. Nejlépe to dokládá poslední číslo časopisu, které vyšlo před jeho zastavením v roce 1974 – bylo celé vydáno francouzsky, přičemž v něm

---

[1] Profesní dráha Eduarda Maura byla připomenuta již vícekrát – nejobsáhleji ve studii Josefa PETRÁNĚ, *Eduard Maur – k osmdesátinám přítele historika*, in: Eduard Maur, *Země – paměť – lidé*, Praha 2017, s. 7–53. Srov. také Jan HORSKÝ, *K životnímu jubileu profesora Eduarda Maura*, *Historická demografie* (dále HD) 21, 1997, s. 5–36.

samozřejmě nechyběl ani článek Eduarda Maura věnovaný demografické struktuře Čech po třicetileté válce. Kontakty se zahraničními kolegy byly ovšem pro práci Eduarda Maura stěžejní i v dalších letech, z čehož profitoval i časopis *Historická demografie*. V červenci 1989 se v Praze konala mezinárodní demografická konference věnovaná problematice stárnutí obyvatelstva. Referáty přednesené na tomto fóru se následně objevily na stránkách časopisu – v čísle 13/1989 byly nejprve vydány anglicky psané studie českých autorů a v následujícím ročníku 14/1990 byly otištěny i anglické a francouzské příspěvky zahraničních účastníků. V tomto kontextu je signifikantní, že francouzsky psaný článek Eduarda Maura věnovaný stáří a mládí v Čechách v 15.–17. století byl zařazen do čísla přinášejícího příspěvky mezinárodních účastníků konference.

Obnovení *Historické demografie* v roce 1983 sice do značné míry navázalo na směr, jímž se časopis vydal na začátku 70. let, nicméně zároveň přineslo jednu důležitou změnu, totiž zapojení naší druhé jubilantky doc. RNDr. Ludmily Fialové, CSc. (narozené 8. 11. 1947 v Havlíčkově Brodě) do redakčního kolektivu.^[2] Ludmila Fialová vystudovala geografii na Přírodovědecké fakultě UK a při studiu se seznámila i s demografií, jíž se posléze věnovala i v tehdejší Federálním statistickém úřadu. V roce 1982 nastoupila do Ústavu československých a světových dějin ČSAV (nástupce někdejšího *Historického ústavu*), což se ukázalo pro náš časopis jako velmi šťastné, neboť se jí podařilo vydávání ročenky obnovit. S trochou nadsázky by se dalo říci, že teprve s příchodem Ludmily Fialové se časopis stal kompletním. Pokud bychom vyšli z názvu časopisu, je zřejmé, že historický přístup byl mezi jeho zakladateli zastoupen dostatečně, nicméně ryzího demografa původní redakční kolektiv postrádal. Zapojení Ludmily Fialové povzneslo časopis na novou úroveň, neboť mohl profitovat z její vysoké odborné erudice, kterou přenesla i na stránky časopisu, když coby jeho redaktorka velmi pečlivě připravovala všechny texty, které časopis otiskl. Toto mezioborové působení Ludmily Fialové přineslo benefity všem zúčastněným – historikům poskytlo hlubší vhled na aplikaci demografických metod, Ludmila Fialová si zároveň při diskusi s historiky velmi rychle osvojila kompetence historické práce, které z ní učinily přední odbornici tohoto oboru u nás. I při náročné redaktorské práci si našla čas na sepsání celé řady významných studií, které na stránkách *Historické demografie* v následujícím období publikovala. První z nich, věnující se plodnosti v českých zemích v letech 1869–1930, byla otištěna hned v čísle 8/1983 – tento článek ročník uvedený příspěvkem Eduarda Maura symbolicky uzavíral.

V roce 1991 Ludmila Fialová přešla do Sociologického ústavu ČSAV, který se zároveň ujal vydávání časopisu *Historická demografie*. Ludmila Fialová zůstala jeho výkonnou redaktorkou, na řízení časopisu se nadále podíleli Pavla Horská i Eduard Maur. Časopis se tak mohl i nadále rozvíjet v tom duchu, v němž byl založen. V čísle

---

[2] K odbornému působení Ludmily Fialové podrobněji srov. 2. číslo *Historické demografie* 41/2017 věnované jejímu životnímu jubileu.

16/1992 otiskl příspěvky, které byly předneseny v rámci francouzsko-českého kulatého stolu o evropské rodině, který se za přítomnosti předních francouzských historických demografů Jacquesa Dupâquiera a Antoinette Fauve-Chamoux konal v březnu 1992 v Sociologickém ústavu. Mezi vydanými příspěvky nechyběla ani studie Ludmily Fialové věnovaná vývoji sňatečnosti v Československu v letech 1918–1988.

Snaha redakčního kolektivu zůstat v těsném kontaktu se zahraničním výzkumem neustávala ani poté. Následující číslo 17/1993 bylo vydáno v německo-české verzi, neboť přineslo první výsledky česko-rakouského projektu *Demografický a sociální vývoj Čech v 17. a 18. století*, který na české straně vedl Eduard Maur. Druhé fázi tohoto projektu, jež rozšířil svůj záběr na období 16.–19. století, byla pak věnována čísla 20/1996 (vydané celé německy) a 22/1998. Ani v dalších letech nebyli čtenáři Historické demografie ochuzeni o informace o zahraničním bádání, naopak jejich záběr se ještě rozšířil – na stránkách časopisu se pravidelně objevovaly studie francouzských, rakouských, polských či japonských historických demografů.

Roku 2009 byla započata nová kapitola v dějinách časopisu Historická demografie, neboť se jeho vydávání ujal Etnologický ústav AV ČR (od roku 2015 společně s Fakultou humanitních studií UK). Časopis při té příležitosti doznal řady změn – začal být vydáván dvakrát ročně a zároveň rozšířil i svoji dosud poměrně úzkou redakční radu. Se zapojením do redakčního kolektivu vyslovila tehdy souhlas i naše třetí jubilatka doc. PhDr. Ludmila Nesládková, CSc. (narozena 5. 4. 1947 v Ostravě-Zábřehu), přední představitelka oboru historické demografie působící na Filozofické fakultě Ostravské univerzity.^[3] Šlo spíše o jakési zformalizování pozice Ludmily Nesládkové, která měla k časopisu velmi blízko i v předchozím období. O tom ostatně vypovídá i fakt, že její studie *Demografický vývoj Hrabůvky a Čeladné v 19. století*, publikovaná ještě pod jejím dívčím příjmením Čermáková (se spoluautorkou Martou Kalvarovou), vyšla v jednom z prvních ročníků časopisu – v čísle 3/1969. Nejdůležitější studie Ludmily Nesládkové publikované na stránkách našeho časopisu byly uveřejněny po jeho obnovení v roce 1983, velmi často na nich spolupracovala se svým fakultním kolegou, významným historickým demografem Lumírem Dokoupilem. Ludmila Nesládková však s vydáváním časopisu Historická demografie pomáhala i v jiném směru – v polovině 80. let se podílela na sestavení přehledu bibliografie české historické demografie za léta 1976–1980 a 1981–1984, jenž vyšel v číslech 9/1985 a 10/1986. O úzké spolupráci Ludmily Nesládkové s Eduardem Maurem a Ludmilou Fialovou svědčí i její účast na významném projektu *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, jenž byl řešen ve druhé polovině 90. let.^[4]

[3] Blíže byly působení Ludmily Nesládkové i její bibliografie shrnuty v Eduard MAUR, *K životnímu jubileu Ludmily Nesládkové*, HD 36, 2012, s. 268–271.

[4] Jeho hlavním výstupem se stala stejnojmenná publikace vydaná v roce 1999, na níž se kromě výše jmenovaných podílel i Lumír Dokoupil.

I když pro čtenáře Historické demografie zůstává bezpochyby nejvýraznější stopa, kterou všichni tři jubilanti na stránkách časopisu zanechali coby autoři zasvěcených studií, neměli bychom zapomínat i na další jejich neméně důležitou činnost spjatou s fungováním časopisu. Dosud publikovaných 46 ročníků obsahuje desítky zpráv informujících o dění v oboru či recenzí důležitých publikací, za něž vděčíme našim jubilantům. Neméně významná byla ovšem i jejich vlastní redakční práce, která je sice pro čtenáře na první pohled neviditelná, nicméně bez ní by fungování časopisu nebylo vůbec možné. Je především jejich zásluhou, že se podařilo časopis udržet na vysoké odborné úrovni, která nepoklesla ani v době, která nepřála rozvíjení mezioborových zahraničních kontaktů. Působení všech tří jubilantů v našem časopise tak bezesbytku naplňovalo a stále naplňuje původní deklaraci, která byla dána do vínku Historické demografie v roce 1967:

„Jisto je, že historická demografie se může podílet na rozvoji současné historické vědy především tehdy, využije-li plně možností, které jí nabízí její interdisciplinární charakter, spojující metody odborného demografického rozboru historických pramenů o vývoji obyvatelstva se znalostí ekonomické a sociální situace, v níž se tento vývoj odehrává a na jejímž formování se zároveň i podílí.“^[5]

Nezbývá nám než přát všem třem našim jubilantům do dalších let mnoho tvůrčích sil, které i nadále věnují ku prospěchu rozvoje časopisu Historická demografie, jenž spolu s nimi rovněž slaví své 55. jubileum.

Alice Velková

Výběrová bibliografie článků publikovaných v Historické demografii

prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.

MAUR, Eduard, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, HD 2, 1968, s. 72–83.

MAUR, Eduard, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, HD 3, 1969, s. 4–19.

MAUR, Eduard, *Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě*, HD 4, 1970, s. 4–18.

MAUR, Eduard, *Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota*, HD 5, 1971, s. 15–37.

MAUR, Eduard, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40–58.

MAUR, Eduard, *Vývoj příjmení v českých zemích*, HD 6, 1972, s. 78–91.

MAUR, Eduard, *La structure démographique de la Bohême après la guerre de trente ans; quelques aperçus*, HD 7, 1973 – vyd. 1974, s. 29–98.

MAUR, Eduard, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*, HD 8, 1983, s. 7–43.

MAUR, Eduard, *Morová epidemie roku 1380 v Čechách*, HD 10, 1986, s. 37–71.

MAUR, Eduard – HORSKÁ, Pavla, *Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17. a 19. století*, HD 10, 1986, s. 177–189.

---

[5] HD 1, 1967, s. 3.

- MAUR, Eduard, *Populační důsledky třicetileté války*, HD 12, 1987, s. 137–152.
- MAUR, Eduard, *La Vieillesse et la Jeunesse en Bohême aux XVe–XVIIe siècles*, HD 14, 1990, s. 29–39.
- ARNOLD, Klaus – MAUR, Eduard, *K sociálním dějinám dětství ve středověku*, HD 15, 1991, s. 123–140.
- HORSKÝ, Jan – MAUR, Eduard, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der Böhmisches Historiografie*, HD 17, 1993, s. 7–35.
- MAUR, Eduard – PÍŠOVÁ, Dagmar, *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702. Edice pramene*, HD 18, 1994, s. 7–67.
- MAUR, Eduard, *Velikost českých městských obcí podle tereziánského katastru (Edice statistických dat)*, HD 19, 1995, s. 169–206.
- MAUR, Eduard, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen in 16.–18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93–118.
- MAUR, Eduard, *Čeď a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*, HD 23, 1999, s. 85–135.
- MAUR, Eduard, *Urbanizace Čech v raném novověku*, HD 25, 2001, s. 5–64.
- MAUR, Eduard, *Na okraj nové historicko-demografické studie Martina Nodla*, HD 25, 2001, s. 189–196.
- MAUR, Eduard – ŠTOREK, Václav, *K demografii české šlechty v 16. století (Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželek)*, HD 26, 2002, s. 5–27.
- MAUR, Eduard, *Matriky a další prameny pro historicko-demografický výzkum v centrálních a církevních knihovnách*, HD 29, 2005, s. 201–206.
- MAUR, Eduard, *Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku*, HD 30 – supplementum, 2006, s. 7–18.
- FIALOVÁ, Ludmila – MAUR, Eduard, *Příspěvek ke studiu přirozené změny obyvatelstva Čech v 16. a první polovině 17. století*, HD 41, 2017, s. 1–37.
- MAUR, Eduard, *Nejstarší choťšovské pozemkové knihy (1497–1566) – významný pramen pro poznání populačního vývoje Čech v 16. století*, HD 41, 2017, s. 131–151.

doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc.

- FIALOVÁ, Ludmila, *Rozdíly v poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869–1930*, HD 8, 1983, s. 133–147.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 89–122.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 207–242.
- DUDÁČEK, Karel – FIALOVÁ, Ludmila – HORSKÁ, Pavla – REPÁSOVÁ, Marie – SLÁDEK, Miloš, *On using the 1661–1839 Lists of Subjects of the Třeboň Dominion to study the age structure of the population*, HD 13, 1989, s. 59–124.
- DUŠEK, Ladislav – FIALOVÁ, Ludmila, *Age Structure of the Population of Česká Kamenice in 1670–1750*, HD 13, 1989, s. 125–160.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Age Structure of the Balance of Migration in the Czech Lands in 1870–1910*, HD 13, 1989, s. 229–242.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 15, 1991, s. 143–189.

- FIALOVÁ, Ludmila, *Vývoj sňatečnosti v Československu v letech 1918–1988*, HD 16, 1992, s. 117–134.
- FIALOVÁ, Ludmila, *K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. století*, HD 18, 1994, s. 127–166.
- SKÖLD, Peter – FIALOVÁ, Ludmila, *Od inokulace k očkování: neštovice ve Švédsku v 18. a 19. století*, HD 19, 1995, s. 87–117.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Poznámky k možnostem studia úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 18. století*, HD 24, 2000, s. 163–188.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Soupis farních matrik založených před rokem 1650 a uložených ve státních archivech*, HD 24, 2000, s. 189–206.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Soupis farních matrik založených před rokem 1650 a uložených ve státních archivech. Morava a Slezsko*, HD 25, 2001, s. 156–164.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik*, HD 26, 2002, s. 147–166.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Vývoj obyvatelstva Prahy v letech 1650–1800 na základě matrik*, HD 30, 2006, s. 219–276.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Mobilita obyvatelstva ve farnosti sv. Kříže v Praze v polovině 18. století*, HD 30 – suplement, 2006, s. 227–244.
- FIALOVÁ, Ludmila – MAUR, Eduard, *Příspěvek ke studiu přirozené měny obyvatelstva Čech v 16. a první polovině 17. století*, HD 41, 2017, s. 1–37.
- HULÍKOVÁ TESÁRKOVÁ, Klára – MAZOUCH, Petr – FIALOVÁ, Ludmila, *Úmrtnost v českých zemích mezi lety 1870–1910: aplikace historických transversálních úmrtnostních tabulek*, HD 44, 2020, s. 179–215.

doc. PhDr. Ludmila Nesládková, CSc.

- ČERMÁKOVÁ (NESLÁDKOVÁ), Ludmila – KALVAROVÁ, Marta, *Demografický vývoj Hrabůvky a Čeladné v 19. stol.*, HD 3, 1969, s. 85–95.
- NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *K některým aspektům populačního vývoje beskydské pasekářské obce Čeladná*, HD 9, 1985, s. 161–173.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, HD 11, 1987, s. 141–157.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 193–206.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Demographic Revolution: a Prerequisite and Consequence of Ageing in the Populations of the Industrial Region of Ostrava during the Industrial Revolution*, HD 13, 1989, s. 161–173.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Populační vývoj tzv. starých a nových železářských středisek na Ostravsku na přelomu 19. a 20. století*, HD 16, 1992, s. 97–115.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *K základním tendencím vývoje populace Moravy od třicetileté války do revoluce 1848*, HD 18, 1994, s. 105–114.
- NESLÁDKOVÁ, Ludmila – DOKOUPIL, Lumír, *Židovská minorita na Moravě a její služebnictvo v době utváření moderní společnosti (1869–1938)*, HD 21, 1997, s. 147–172.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila – LIPOVSKI, Radek, *Přirozená měna obyvatelstva Těšínska v etapě modernizace*, HD 35, 2011, s. 263–296.

Bibliografii sestavila Markéta Skořepová

4th Conference ESHD, Madrid, 2.–5. března 2022

European Society of Historical Demography (ESHG, www.eshd.eu), která od roku 2014 sdružuje individuální badatele na poli historické demografie, je pořadatelem pravidelných bienálních konferencí s mezinárodní účastí. Poslední z nich proběhla s ročním zpožděním začátkem března v madridském Center for Humanities and Social Sciences, referující se mohli dostavit osobně, nebo se připojit on-line. Hlavním tématem se po úderu covidové pandemie přirozeně stalo propojení člověka a přírody ve smyslu demografického chování v souvislosti s životním prostředím a chorobami, vítány však byly i volné příspěvky.

Ústřední téma konference mělo podle představ organizátorů vyústit do tří badatelských okruhů: rozdíly v demografickém chování v průběhu dějin, zdravotní stav, nemocnost a příčiny úmrtí a konečně interakce lidských společností s životním prostředím. V rámci programu byly ale jednotlivé sekce rozděleny do pěti obvyklých kategorií: zdraví a úmrtnost; plodnost; sňatečnost; rodina, práce a zaměstnání a ostatní, přičemž dvě posledně jmenované byly zastoupeny velmi hojně.

Konferenci otevřela přednáška Stevena Rugglese z university v Minnesotě o využití velkých datových souborů v historické demografii, která představila především projekt IPUMS (Integrate Public Use Microdata Series), jež v první fázi zprostředkoval data ze sčítání lidu v USA, v průběhu let se ale významně tematicky i regionálně rozšířil.

Během dalších jednacích dnů pak proběhly dvě plenární sekce. První se věnovala historické epidemiologii a představila možnosti výzkumu tohoto tématu od středověkého moru po aktuální covidovou pandemii. Druhá se úžeji zaměřila na problém genetické a sociální nerovnosti tváří v tvář chorobám a snažila se poukázat především na rozdílnou míru rizika, jíž čelí během epidemií lidé různých společenských vrstev.

Čtvrtá konference ESHD přinesla velmi pestrý program, který ale nebyl ve srovnání s některými mezinárodními konferencemi příliš zhuštěný. Maximálně pět souběžně probíhajících sekcí dávalo konferenci poměrně komorní atmosféru s možností diskuze a prostorem pro osobní setkání.

Markéta Skořepová

International Conference of the European Rural History Organisation (EURHO) – Rural History 2021/2022

Po vynuceném ročním odkladu se ve Švédsku mezi 20. a 23. červnem 2022 uskutečnila mezinárodní konference věnovaná dějinám venkova – Rural History 2021. Kromě European Rural History Organisation spolupořádaly konferenci Swedish University of Agricultural Sciences (SLU) a Uppsala University. Díky tomu bylo

za místo konání zvoleno švédské univerzitní město Uppsala, přičemž však jeden z jednacích dnů proběhl v univerzitním kampusu SLU v nedaleké Ultuně. Program konference byl rozdělen do 110 panelů sdružených do 12 sekcí. V rámci jednotlivých panelů vystoupilo celkem 363 prezentujících účastníků z 36 zemí, včetně šesti z České republiky.

Již první pondělní sekce měla celkem deset panelů zaměřených na mnohdy různorodá témata, mezi nimiž nechyběla problematika udržitelnosti společných lesů a pastvin, aktuální trendy v oblasti prezentace venkovských muzeí, zásahy státu do zemědělské politiky v minulosti, nerovnost a rozdíly mezi středověkými rolníky, téma evropského lesnictví a obchodu se dřevem od 18. do poloviny 20. století či panel věnovaný produkci sýra ve středomoří mezi 13. a 16. stoletím. Několik panelů druhé sekce navazovalo na předcházející témata, avšak atraktivní příspěvky nabídly ty, které byly věnovány dějinám ženské práce na venkově a tématu vdov ve vztahu k rodině, venkovskému hospodářství a otázce přežití. Následující sekce sestávala z deseti panelů zaměřených především na způsoby obživy od novověku až do poloviny 20. století. Jedním z témat byla i organizace a vykonávání sezónních prací ve dvacátých až čtyřicátých letech 20. století a srovnání s dnešní situací. Otázka agrární politiky 20. století či evidence pracovní mzdy mužů a žen v raně novověké Evropě tvořily další okruhy příspěvků.

Úterní program otvírala čtvrtá konferenční sekce, přičemž v prvním panelu zaznívaly příspěvky o vlivu proměnlivosti počasí na zemědělskou produkci ve středověku a raném novověku. Z dalších témat je možné zmínit otázku turismu a venkovských komunit, dějinné souvislosti výroby škrobu, otázku genderu v dělbě práce na venkově ve 20. století či zajímavé téma úvěru v předindustriální Evropě. V další sekci byl kromě navazujících panelů zařazen i jeden věnovaný vlivu sucha na venkovské komunity s přesahem k aktuálním klimatickým změnám. V rámci téže sekce zazněly i tři příspěvky zařazené v pokračování panelu o venkovském úvěru, které byly geograficky zacíleny na středověká města Cheb a Znojmo, oblast Tyrol a raně novověkou Anglii. Šestá sekce nabídla kromě jiného i dva panely věnované socio-ekonomickým změnám a jejich krizovým projevům ve venkovských oblastech Francie, severní Itálie a Flander ve 14. století a také jejich vlivu na propuknutí revolučních nálad počátkem francouzské revoluce v Normandii. Nechyběl ani panel věnovaný sezónnosti práce včetně souvisejících genderových otázek.

Program třetího jednacího dne se uskutečnil v univerzitním kampusu SLU v Ultuně. Na jeho počátku dostali v rámci sedmé sekce prostor mladí, povětšinou skandinávští historikové se svými výzkumy. Sekce rovněž obsahovala tři panely věnované zásobování venkova potravinami. Zazněly tak příspěvky o spotřebitelském trhu na venkově od 17. do 20. století či o kultivaci, spotřebě a obchodu s kukuřicí v severovýchodním středomoří. Stranou nezůstalo ani téma hladomoru, jeho dopad na vlastnickou a společenskou strukturu polského venkova nebo otázky jeho předcházení v dějinách Švédska a Finska. Osmá sekce byla věnována kromě současné sociální hierarchie venkovských komunit především modernizačním procesům,

rolnickému účetnictví či otázce přerozdělování jakožto boje proti enviromentálním a biologickým nebezpečím. Střeční program byl uzavřen devátou sekcí s panely představujícími posluchačům například nové teoretické přístupy k výzkumu práce ve venkovské domácnosti, venkovské politice a společnosti či dějinám zahradnictví. Z pohledu české historiografie zaujme panel věnovaný konceptu Integrated peasant economy (IPE) zaměřenému na nezemědělské výdělečné aktivity rolníků. Po úspěšných výzkumech v západní Evropě se pozornost organizátorů panelu zaměřila na středo a východoevropský prostor. Zazněly tak příspěvky založené na výzkumech raně novověkých Čech a Polska, středověkého Srbska a socialistického Slovinska.

Závěrečný jednací den otevřela desátá sekce s panely věnovanými vzdělávání dětí v oblasti zemědělství od poloviny 18. do 20. století, pracovnímu zvířectvu jakožto skrytému modernizačnímu prvku zemědělství či dopadům velké hospodářské krize na venkovský svět. Předposlední sekce byla z hlediska tematického zaměření příspěvků velmi různorodá. Uvést lze panely věnované zabezpečení dostatku potravin v novověku a moderní době, globálním patogenům ohrožujícím úrodu, otázce zemědělské modernizace ve třicátých až šedesátých letech 20. století, reprezentace venkova či konfliktům o vlastnictví půdy ve španělské a portugalské koloniální říši. Poslední, dvanáctá sekce obsahovala převážně závěrečné části těch panelů, které byly rozděleny do více sekcí. Zajímavou srovnávací perspektivu Japonska, Švédska v 19. a 20. století a Čech v 19. století nabídl druhý díl panelu věnovaného politice, reprezentaci a proměnám elit venkovské společnosti.

Konference měla bohatý doprovodný program včetně zajímavých exkurzí.

Václav Černý – Josef Grulich

Letní škola PopFam 2022 v La Rochelle

Ve dnech 24. až 29. dubna 2022 proběhla v La Rochelle několikrát odložená týdenní „škola“ historické demografie nazvaná École thématique PopFam2022 (Population, Famille, Parenté : sources et méthodes). Akci organizovala francouzská Sociétés de Démographie Historique, na jejím odborném i praktickém zajištění pracovaly přední osobnosti francouzské historiografie jako Cyril Grange, Isabelle Robin, Vincent Gourdon či Michel Oris.

Ústřední myšlenkou celého podniku, jehož obdoba se konala naposledy před několika desetiletími, bylo propojení badatelů na poli historické demografie, dějin rodiny, sociologie a antropologie, a také rozšíření povědomí o historické demografii jako o samostatné vědecké disciplíně. Přestože zejména z českého pohledu může být Francie vnímána a oceňována jako historickodemografická velmoc, i zde ve všeobecném diskurzu přetrvává představa dějin obyvatelstva a rodiny jako jakési „pomocné vědy“, která je například ve výuce poměrně podhodnocována. Cílem

tedy bylo rozšíření tematických a metodologických horizontů a propagace oboru mezi (vysokoškolskými) učiteli, akademickými pracovníky i nejmladší generací výzkumníků. Přizvána byla asi třicítka badatelů nejrůznějšího zaměření a rozdílného služebního stáří z různých koutů Evropy i zámoří. Přátelskou a inspirativní atmosféru dotvářelo takřka táborové pojetí akce se společnými jídly a přestávkami, které dávaly dostatek prostoru pro diskuze a individuální rozhovory.

Pětidenní odborný program byl rozdělen na tematické bloky, kdy na přednášku navazoval praktický seminář. Úvodní lekci zaměřenou na dějiny oboru a jeho vývojové linie vedl Michel Oris, jehož přednáška i seminář se zaměřily především na porovnání badatelských přístupů, které se v historickodemografickém bádání objevily či aktuálně objevují. Navázala Sandra Brée představením obvykle užívané pramenné základny, a především aktuálních (francouzských) digitalizačních projektů a online nástrojů pro vyhodnocování starších zdrojů poznání.

Další den byl věnován migracím. Především na migrační teorie a jejich uplatnění v historiografii se soustředila Marie Pierre Arrizabalaga, která svou přednášku završila shrnutím vlastních zkušeností s výzkumem francouzské imigrace v USA. Jean-François Mignot se následně věnoval mezinárodním pramenům pro výzkum populace, tedy takovým zdrojům poznání, jako například sčítání lidu, jež jsou v různých zemích víceméně podobné a lze je komparativně využívat. Jeho referát se zaměřil především na představení nejrůznějších databází využitelných pro studium populačního vývoje, ale také ke zkoumání řady ukazatelů hospodářského a sociálního charakteru.

Výhradně na písemnosti církevní provenience se zaměřil blok vedený Vincentem Gourdonem a Michaëlem Gasperonim, kteří prošli strukturu evidenčních pramenů církevní provenience ve Francii, systém jejich ukládání a především možnosti jejich využití. Poukázali zejména na rozdíly v státní evidenci obyvatelstva a záznamy o věřících, jež si vedly jednotlivé církve, ať už šlo o katolickou většinu či židovskou minoritu. Podtrhli množství „nedemografických“ informací, které tyto prameny obsahují a které historici dosud využívali jen minimálně. Vyzdvihli hlavně možnost sledování struktury a průběhu udělování svátostí, tedy náboženské a rituální roviny aktů provádějících klíčové okamžiky lidského života.

Julie Doyon a Jean-François Chauvard se soustředili na notářské a soudní archivy a možnosti, které pro výzkum rodiny a příbuzenství poskytují trestněprávní prameny. Věnovali se zejména kritice těchto písemností a jejich interpretování, tedy především textové a kontextuální analýze.

Spíše praktického zaměření bylo exposé Isabelle Séguy a Nicolase Todda, které se věnovalo kartografickým nástrojům v historickém zkoumání. Nejvíce pozornosti se dostalo otázky geografického modelování za využití speciálních mapových programů, s jejichž pomocí lze nejen propisovat archivní mapy do současných, ale také zohlednit staré administrativní hranice a dobovou infrastrukturu při sledování různých demografických, sociálních a hospodářských jevů.

Prozatím bohužel není jasné, zda a kdy se bude podobná akce opakovat a bude-li dostupná i pro české badatele a studenty. V době odevzdání příspěvku do tisku se o zorganizování podobné „letní školy historické demografie“ pokouší italská SIdES, ovšem pouze v on-line podobě. Pilotní ročník francouzské PopFam 2022 však byl v každém případě mimořádně inspirativní a přínosnou příležitostí.

Markéta Skořepová

Historická demografie

2022/46 [1]

Venkované a služba v armádě na přelomu 18. a 19. století. Panství Protivín a Třeboň, 1775–1830 <i>Peasants and Military Service at the Turn of the 18th and 19th Century. Domains of Protivín and Třeboň, 1775–1830</i>	
JOSEF GRULICH – VÁCLAV ČERNÝ	1
Sebevražednost v českých zemích na přelomu 19. a 20. století <i>Suicide Rate in the Czech Lands at the Turn of the 20th Century</i>	
FILIP VLASÁK.	47
Slovenské sčítanie ľudu z roku 1940 <i>Slovak Population Census of 1940</i>	
PAVOL TIŠLIAR – BRANISLAV ŠPROCHA	69
Recenze a zprávy.	87

Historická demografie

2022/46 [2]

Civilní správa vojenských hlavních polních nemocnic na Moravě v roce 1814 <i>Civil Administration Military of the Main Field Hospitals in Moravia in 1814</i> JIŘÍ LUŇÁČEK	101
Problematika matriční evidence mrtvě narozených dětí ve Svitavách a v Litomyšli v letech 1785–1914 <i>The Issue of the Registry Records of Stillbirths in Svitavy and Litomyšl in 1785–1914</i> ELIŠKA VALOVÁ	141
Nemanželsky narozené děti na Pelhřimovsku v 19. století a jejich obraz v matrikách křtěných a zemřelých <i>Illegitimate Children in the Pelhřimovsko Region in the 19th Century and Their Picture in the Parish Registers of Baptisms and Deaths</i> MARKÉTA SKOŘEPOVÁ	167
Recenze a zprávy	197

